

UDC 930.1:327.019.5+902.2 (477-25)“08/12”

MAGNETIC ATTRACTION: THE INFLUENCE OF BYZANTIUM ON THE MATERIAL CULTURE OF KYIVAN RUS

S. Stepanenko

PhD (Archaeology)

Humboldt Foundation Fellow

Leibniz-Zentrum für Archäologie

Ludwig-Lindenschmit-Forum 1, 55116 Mainz, Germany

ORCID: /0000-0003-1598-0032

stepan.stepanenko@leiza.de

O. Chernenko

PhD (History)

Associate Professor

Faculty of Archaeology, University of Warsaw

Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warsaw, Poland

ORCID: 0000-0002-0627-9095

o.chernenko@uw.edu.pl

This article asks how the Byzantine Empire’s “soft power” can be identified and measured within the material culture of Rus, and whether prestige, protocol, or ritual served as the principal conduits of that influence. Framing the inquiry through Joseph Nye’s concept of attraction over coercion the article discussed how elite consumption and architectural signalling can prefigure political realignments. It then tests this lens against Rus by synthesising historiography with three diagnostic artefact classes – coins, seals, and amphorae, chosen for their secure attribution and chronology. For coins, the analysis concludes that Byzantine monetary forms and images were adopted primarily as instruments of status and legitimation rather than as drivers of a

© 2025 S. Stepanenko and O. Chernenko; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

shared currency regime. For seals, the evidence indicates an early and durable transfer of administrative practices, which were progressively adapted to local needs and thus speak to protocol as the leading edge of influence. For amphorae, consumption patterns point to the uptake of liturgical and elite habits that reinforced social distinction and ecclesiastical authority, with supply lines reflecting practical connections more than imperial centrality. Taken together, these findings show a phased and selective reception of Byzantine models. Protocols established frameworks for authority, then their prestige amplified those signals among ruling groups, and repeated ritual normalised them in everyday and sacred settings. Rus elites were not passive recipients. They curated, recombined, and localised what they borrowed, turning Byzantine attraction into resources for their own consolidation of power. The soft-power lens thus clarifies both the scope and the limits of Byzantine impact, revealing an influence that was real and consequential, yet mediated by local agency, regional diversity, and changing political aims.

Keywords: Byzantine Empire, Kyivan Rus, Soft power, Amphorae, Islamic coins, Byzantine coins, Kyivan Rus' seals

С. Степаненко, О. Є. Черненко

МАГНЕТИЧНА ПРИВАБЛИВІСТЬ: ВПЛИВ ВІЗАНТІЇ НА МАТЕРІАЛЬНУ КУЛЬТУРУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ¹

Поняття *soft power* – “м’яка сила” – запровадив Джозеф Най, вивчаючи політичні процеси ХХ ст. Він розглядав її як альтернативу “командної”, або жорсткої, сили. Згідно з визначенням Дж. Ная, це здатність формувати уподобання народів та/або соціальних груп шляхом привабливості, а не примусу чи оплати. Іншими словами, це осмислені дії, завдяки яким політична система може змусити інших бажати того, що їй вигідно, продукуючи привабливу культуру, духовні та політичні цінності. Акцент на кооптації, авторитетності та легітимності відрізняє м’яку силу від пропаганди чи психологічної війни та від тих форм економічного стимулювання, які є фактично тиском, примусом [Nye 1990].

¹ У статті представлено модель відносин Візантії та Київської Русі, спільно розроблену авторами. Авторству С. Степаненка належать розділи *Кілька моделей культурної рецепції, Візантійські монети та дирхами в Київській Русі, Жорстка сила*, авторству О. Черненко – *Сфера ритуалу*. Розділи *Печатки, Амфори*, вступна частина та *Висновки* створені спільними зусиллями. Загальне узгодження та упорядкування змісту статті – О. Черненко.

Протягом часу, що минув після публікації дослідження Дж. Ная, поняття “м’яка сила” перетворилось у загальну концепцію щодо того, як суспільства переконують, а не примушують. Дослідники дійшли висновку, що сутність цього явища є давньою та незмінною: вплив, що ґрунтується на привабливості. Сучасні медієвісти широко використовують концепцію *soft power* для аналізу процесів, які відбувалися в різних країнах упродовж Середньовіччя. Зокрема, Х’ю Томас застосував її для пояснення того, у який спосіб розкішна культура двору короля Англії Джона компенсувала військову слабкість, але в кінцевому підсумку призвела до невдачі, оскільки король неправильно використав запозичену символіку щедрості та честі [Thomas 2021]. У дослідженнях нормандської Сицилії порівняння “жорсткої” і “м’якої” політики Родже-ра II дало змогу розкрити патронатство василіанських обителів грецьких християн як механізм політичної консолідації його володінь [Norman Sicily Project 2021]. Вплив м’якої сили простежується і за змінами в матеріальній культурі та використовується для аналізу й інтерпретації археологічних матеріалів. Найяскравіший приклад – дослідження матеріальної культури населення півдня Британських островів початку н. е. Вони дали змогу визначити, що ще задовго до вторгнення легіонів у 43 р. н. е. місцеві еліти запозичили привабливі римські атрибути статусу в різних сферах, від кулінарії до архітектури, тож їхня добровільна романізація почалася значно раніше мілітарної експансії Риму [Harding 2004, 156–159; Cool 2006, 62, 152, 167–169; Perring 2002, 29–30, 32].

Отже, існує напрацьована методика, яка дає змогу виявляти та вивчати вплив *soft power* за археологічними матеріалами у випадках, коли відносини спільнот не знайшли відображення в писемних джерелах або відображені в них недостатньою мірою. Ця методика базується на компаративному аналізі комунікаційних зв’язків через циркуляцію об’єктів та ідей і подальшому включенні цих даних до історичних реконструкцій. Перспективним видається використання такої методики для аналізу відносин Візантійської імперії та Київської Русі, які привели до цілої низки кардинальних змін у культурному ландшафті держави Рюриковичів. За загальним визнанням дослідників, це відбувалося передусім у трьох сферах, які можна умовно визначити як престиж

(запозичення символів статусу), протокол (запозичення норм протоколу та права) та ритуал (запозичення літургії та атрибутів культу). Визначення динаміки поширення артефактів, пов'язаних із зазначеними сферами, сприятиме не лише кращому розумінню історичних процесів, що відбувалися під час становлення державності Русі, а й кращому розумінню подій у Візантійській імперії та її відносин з іншими країнами і людьми.

Кілька моделей культурної рецепції

У радянській історіографії для визначення характеру процесу культурного впливу Візантійської імперії на інші держави найчастіше використовувався набір формул, відповідних марксистсько-ленінському вченню: “ідеологічний вплив” у поєднанні з “ідеологічною боротьбою”, що в сумі давало “боротьбу за свідомість мас”. До популярних належала також формула “діалог культур”, яка використовувалася для обґрунтування ідеї про “винятковість російської державності”.

Спробою більш глибокого аналізу стали дослідження Андрія Сахарова, присвячені дипломатії Київської Русі (1980) та дипломатії Святослава (1982). Ці праці були опубліковані за десять років до виходу у світ книги Джозефа Ная. Однак А. Сахаров послідовно оперував категоріями, які сучасні вчені використовують, досліджуючи політику “м’якої сили”: престиж, символічна ієрархія, ритуальні привілеї тощо. Вчений наголошував на свідомому перенесенні в політичну практику Київської Русі та адаптації бюрократичних і правових стандартів Константинополя. У дослідженні, присвяченому дипломатії Русі, А. Сахаров розглянув процес імітації візантійських моделей, спочатку в усних перемир’ях і формулі “мир і любов”, а надалі в письмових двомовних договорах 907, 911 та 944 років. Він показав, як делегації русів навчалися у візантійців працювати на перемовинах, перейняли практику обміну дублікатами текстів та їхньої ратифікації через присяги; вже на середину X ст. кожен посланець Київської Русі мав формальний титул, як-от “князь”, “боярин”, “купець”, тож сам протокол став репутаційним активом [Сахаров 1980, 233–239]. У дослідженні, присвяченому політиці Святослава, ці тези були розширені. Визнаючи, що дипломатія князя розвивалася в умовах війни, Сахаров дійшов висновку, що Святослав намагався наслідувати суто візантійський стиль та методи політики: доповнював

прямий примус на полі бою створенням коаліцій, використанням статусу васалів та титулів для легітимізації тимчасового контролю над болгарськими територіями. У розділах, присвячених Аркадіопольському союзу, Сахаров продемонстрував, як князь маніпулював печенізькими та угорськими контингентами, пообіцявши їм здобич і публічно драматизуючи їхню роль у церемоніальних аудієнціях. Навіть після поразки під Доростолом Святослав апелював до майбутніх торговельних привілеїв як до козира в переговорах, демонструючи усвідомлення того, що доступ до ринків і репутація можуть компенсувати втрати на полі бою [Сахаров 1982, 77–87]. Усе це разом можна охарактеризувати як запозичення та свідоме відтворення певних практик. Тож головною сферою запозичень Київської Русі, відповідно до висновків А. Сахарова, був протокол.

Напевно, найбільш ґрунтовно візантійські впливи на культуру Київської Русі дослідив британський історик та філолог Дмитро Оболенський. Його концепція “візантійської спільності” представляла відносини Візантія – Київська Русь як добровільне, квазіродинне об’єднання, створене на основі навернення до християнства і підтримуване престижем Константинополя, а не силою імперського війська чи права. У такому об’єднанні хрещені правителі розглядалися як “сини” базилея, який мав символічну батьківську владу над ними [Obolensky 1971, 190, 200]. Привабливість православної літургії, писемності, придворних ритуалів і престижних товарів підсилювала легітимність місцевих периферійних еліт, і вони приєднувались до імперської орбіти без жодного примусу. За Д. Оболенським, ще у 867 р. Фотій мав усі підстави проголосити, що колись дикі руси тепер жили під владою візантійського єпископа, як піддані та друзі імперії [Obolensky 1971, 184, 186]. Критичним моментом у реалізації цієї політики, на думку Оболенського, став 988 рік, коли обіцяна Володимиром допомога супроти Варда Фоки забезпечила йому шлюб з цесарівною Анною за умови хрещення. Шість тисяч варягів допомогли врятувати Константинополь, а християнське духовенство прибуло в Київську Русь. Церква сформувалася під юрисдикцією патріарха, а візантійська за походженням літургія Кирила і Мефодія слов’янською мовою забезпечила її популярність [Obolensky 1971, 195, 198–199]. Оболенський охарактеризував товаропотоки,

що віддзеркалювали це духовне врегулювання: вино, олія, шовк та ікони прямували на північ, а хутро, віск та раби – на південь. Їх перевозили торговці та посольства, чії маршрути слугували каналами для поширення вірувань та моди, а візантійські державні діячі намагалися підкорити Київську Русь дисципліні церкви та праву імперії. Ці відносини ніколи не мали характеру васалітету, князі Русі оскаржували призначення патріархів та на свій розсуд укладали міжнародні угоди та династичні шлюби. Однак авторитет Константинополя залишався незмінним. Саме звіди правителі Київської Русі запозичували титули, печатки, архітектуру та доктрини, вибірково переробляючи їх для місцевих потреб у рамках асиметричного партнерства, а не формального підпорядкування [Obolensky 1971, 228]. Тож як провідну сферу візантійського впливу Д. Оболенський визначає ритуал, утім, дві інші (протокол та престиж), на його думку, розвиваються паралельно та в нерозривному зв'язку з нею.

Джонатан Шепард у праці, присвяченій доробку Оболенського, розширив обґрунтування поняття “візантійської спільності”. За Дж. Шепардом, через хрещення такі правителі, як Володимир Святославич, приєднувалися до великої християнської родини, у якій базилей був духовним батьком [Shepard 2023, 251]. Належність до неї була дуже привабливою для правителів інших держав. Дж. Шепард, подібно до Д. Оболенського, вважає, що як торгові експедиції русів, так і місії Кирила і Мефодія слугували поширенню літургії та придворних церемоній далеко на північ [Shepard 2023, 250–253]. Дж. Шепард також обґрунтовує перевагу запропонованої Д. Оболенським концепції “візантійської спільності” над запровадженим Юрієм Лотманом поняттям “асиметричне партнерство”. На думку Шепарда, концепція Д. Оболенського краще відображає добровільне запозичення в умовах нерівних економік [Shepard 2023, 263]. Археологічні дослідження підкріплюють цю тезу. Вони дають змогу простежити щораз більше надходження на ринки Київської Русі не лише амфор з вином та олією і цінного столового посуду, а й предметів християнського благочестя. Усе це разом свідчить про нові потреби еліти, які виникли після прийняття віросповідання з Візантії [Shepard 2023, 254]. Тож соціально-антропологічна модель “зразкового центру” та спільнот, що до нього приєднуються, не втрачаючи

автономії, дає змогу краще зрозуміти процес поширення візантійських регалій та символів на інших територіях [Shepard 2023, 255].

Дещо інакше оцінює відносини Візантії та Київської Русі Моніка Вайт. Замість послідовної стратегії м'якої сили, що реалізувалась імперією, вона змальовує політику, у якій співіснують насильство і дипломатія. За її оцінкою, наприкінці VIII – на початку IX ст. до Середнього Подніпров'я потрапило лише кілька імперських печаток і монет, а надходження предметів візантійського походження на Балтику до 776/7 року було нестійким і спорадичним. Воно переривається через набіг Амастриса у 830-х роках і потрясіння в Константинополі 860 р. [White 2024, 54, 51–53]. Посольства, як-от делегація до Людовика Благочестивого у 839 р., збігалися з набігами [White 2024, 58–59]. Імперія відповіла на це “захистом чарівності” – демонстративною церемоніальною пишністю, вибірковою гостинністю та регулюванням торгівлі, поєднаними з місіонерськими ініціативами, які були радше млявими, ніж тріумфальними [White 2024, 55–57, 60–62]. На думку М. Вайт, переломним моментом стало правління Лева VI, коли руси перетворилися з нападників на корисних союзників, хоча за канцелярською традицією і надалі іменувалися в імперії “північними скіфами” [White 2023, 6, 8].

У 910 р. близько 700 русів служили й отримували платню в сирійській експедиції, що стало першим явним випадком їхньої боротьби за, а не проти імперії [Цукерман 2018; Obolensky 1971, 186; White 2023, 10]. Договір 911 р. ознаменував цей новий характер відносин та кодифікував нові норми. Він регулював діяльність купців, обмежував озброєні вторгнення та надавав правовий захист русам, які бажали “вшанувати імператора” постійною службою [Цукерман 2018]. Отже, договір легітимізував тих русів, які вже воювали за імперію роком раніше, об'єднавши торгівлю, віру і війну в рамках, які в наступні століття розширювалися попри продовження набігів. На думку М. Вайт, так сталося тому, що Константинополь не мав засобів для просування своїх сил на північ від Чорного моря. Тож імперія спиралася на пишність та почесні, контроль над доступом до ринку та оплачувану службу. Це дало змогу перетворити потенційних мародерів на духовних або торгових партнерів [White 2023, 3; 2024, 53].

Таким чином у сучасній історіографії маємо кілька поглядів на сутність раннього етапу відносин Візантії з Київською Руссю. Безумовно, розуміння характеру цих відносин ускладнюється браком чіткого уявлення про те, що на той час являла собою Русь. Недавно здійснені комплексні дослідження Подесення дають змогу засвідчити, що до середини X ст. важко говорити про безперервну присутність Київської Русі в цьому прилеглому до Києва регіоні, а існування Чернігова як її опорного центру є малоімовірним [Stepanenko 2022; Chernenko 2022]. Це відповідає думці Дж. Шепарда, який вважає тогочасні поселення русів за межами Києва тимчасовими чи сезонними [Shepard 2023]. Все це ставить під сумнів існування впливової держави до другої половини X ст.

Візантійські впливи мовою археологічних джерел

Матеріальним відображенням розвитку відносин з Візантією є знахідки предметів візантійського походження на території Київської Русі. Загальновизнано, що це передусім предмети розкоші (прикраси, посуд, дорогі тканини тощо). На жаль, через низку об'єктивних причин (брак типологічних розробок, тривалий час побутування тощо) їхнє датування не завжди є простим та переконливим. Утім, є три категорії знахідок, візантійське походження яких не викликає сумнівів, а датування не становить великої проблеми. Це монети, амфори та печатки. Вони демонструють дві важливі сфери запозичень: престижу та протоколу. Запозичення у сфері ритуалу демонструють знахідки предметів культу, утім, у цьому разі йдеться про більш складний комплекс явищ та артефактів.

Візантійські монети та дирхами в Київській Русі

Дослідження Олексієм Шевцовим знахідок візантійських монет демонструє два головні потоки на територію Київської Русі: бронзовий та срібний, кожен із яких мав свою географію та хронологію. Кількість мідних монет поступається срібним. За матеріалами Гньоздова фіксується три короточасні сплески надходження константинопольських фолісів, що відповідає динаміці розвитку Дніпровського торговельного шляху. Кілька монет Феофіла виявлено в культурному шарі середини IX ст. та синхронних похованнях, здійснених за обрядом кремації. Ці знахідки

інтерпретуються як свідчення налагодження ранніх нестійких візантійсько-руських контактів [Шевцов 2018, 464]. Після не дуже тривалої перерви, наприкінці IX – на початку X ст., надходження монет відновлюється та кількісно збільшується. Серед знахідок цього часу переважають монети Василя I та Лева VI. До 930–940-х років належить партія фолісів Романа I Лакапіна [Шевцов 2018, 489].

У Києві найбільш раннє суттєве надходження бронзових візантійських монет демонструє скарб на Замковій горі. До його складу входило тридцять херсонеських монет, наймолодша з яких належала Никифору II (963–969 роки) [Шевцов 2018, 491]. Інші київські знахідки поодинокі, утім, їхня сукупність дає змогу визначити, що з 960-х років до середини XI ст. до столиці надходили переважно дрібні монети з Херсонесу. У незначній кількості потрапили сюди і константинопольські фоли (від Василя II до анонімною серії “Христос”). Більшість із них знайдено у складі скарбів, а не в поселенських шарах. Це може свідчити про літургійні або фіскальні розрахунки, пов’язані з новою митрополією та князівською дипломатією [Шевцов 2018, 490–492]. Утім, головне, що такі знахідки є свідченням того, що наприкінці X – у середині XI ст. навіть карбовані з недорогоцінного металу візантійські монети були в Києві бажаним предметом накопичення.

Щодо імперського срібла, то воно, без сумніву, представлене на території Київської Русі набагато меншою кількістю знахідок, ніж ісламське. Лише чотири монетні скарби початку – середини X ст. в лісовій зоні містять разом з дирхамами по одному візантійському міліарісію. Водночас за датою карбування вони відстають на десятиліття від найновішого дирхама, що дає підстави говорити про фактично випадкове перенесення разом із куфічним сріблом [Шевцов 2022, 301]. Приблизно в 963–990 роках ситуація змінюється. Тринадцять скарбів цього часу, знайдені уздовж Дніпровського шляху, містять міліарісії, більшість із яких не мають ознак використання в обігу [Шевцов 2022, 301]. Монети зі слідами тривалого вжитку з’являються між 1000 і 1050 роками та представлені в п’ятнадцяти скарбах [Шевцов 2022, 301–302]. Після 1050 р., згідно з висновками О. Шевцова, приплив монет припиняється: відомо тільки чотири скарби цього часу, три з яких датовані 1100–1130 роками [Шевцов 2022, 302].

Узагальнені відомості про динаміку надходження бронзових та срібних монет свідчать про два сплески контактів з Константинополем наприкінці IX – на початку X ст. (мал. 1) та в 960–990-х роках. Надалі, судячи з усього, відбувся тривалий період перерозподілу. Припустимо, що мідні візантійські фоліси та херсонеські монети потрапили в Київську Русь як жетони або їх завозили для реалізації церковних та дипломатичних цілей. Утім, срібні міліарісії з’явилися під час імовірного піднесення інтенсивної торгівлі на Чорному морі та увійшли в місцевий обіг як вироби з цінного металу. Можна припустити, що така динаміка надходження візантійських монет була зумовлена динамікою розвитку ранніх контактів з Київською Руссю. На думку Федора Андрощука спорадичність надходження візантійського срібла спостерігається і надалі, впродовж XI–XII ст. [Androshchuk 2013, 166].

Першим зафіксованим у писемних джерелах випадком масового отримання Київською Руссю візантійської монети є сирійська морська експедиція 910 року. Відповідно до *De Cerimoniis*, імператорському флоту було наказано взяти на борт 12 000 морських піхотинців і 700 веслярів-русів [Zuckerman 2015, 75; Цукерман 2018, 328]. (Константин Цукерман підкреслює, що супровідна цьому наказу платіжна відомість ставила умовою служби попередню оплату [Zuckerman 2015, 74]. Оскільки шкала оплати в інших частинах документа вказана у стандартних золотих імперських монетах, 700 русів мали разом з іншими отримати монети (напевно, щойно викарбувані) ще перед тим, як флот покинув Константинополь. К. Цукерман порівнює виплати русам з виплатами іншим контингентам, залученим до цієї кампанії: 2 номізми кожному фракійцю, 6 для вірменів з Платаніона, 5 для тих, що з Прине [Zuckerman 2015, 78]. Це свідчить про те, що грошова виплата була стимулом для всіх учасників експедиції. З огляду на обмеження на експорт золота з імперії не виключено, що реальна плата могла бути здійснена в перерахунку на срібло. Під час сирійської кампанії візантійське військо дуже потребувало рекрутів, що мали досвід морської справи та навички участі в бойових діях. Збільшення екіпажу кожного дромона до нового стандарту у 230 морських піхотинців створило гостру нестачу навчених веслярів [Zuckerman 2015, 79]. До експедиції залучили 700 русів, бо імперський флот потребував досвідчених моряків.

Вони погодилися, тому що імператор платив їм своєчасно цінною монетою. Успіх сирійської кампанії створив передумови для подальшого укладення русько-візантійського договору в 911 р., що узаконив подальше наймання воїнів-русів [Цукерман 2018, 332].

Плату за участь у кампанії 910 р., доповнену здобиччю з Лаодікеї-Латакії, руси мали привезти додому, що можна вважати першим достовірно задокументованим випадком отримання ними візантійської монети. Важливо також, що договір 911 р., серед іншого, створював умови для подальшого надходження візантійських монет на територію Київської Русі.

Загальновідомо, що Київська Русь мала альтернативу візантійським монетам. Добре задокументована участь русів у трансконтинентальній торгівлі дирхамами. Впродовж X ст. через посередництво русів східні монети та їхні імітації досягали не лише Балтійського регіону, а й Ірландії [Кропоткин 1967, 197; Sheehan 2020]. Тож, аналізуючи можливі тенденції впливу Візантії шляхом поширення монет, доцільно розглянути і цей аспект контактів Київської Русі.

На сьогодні існує кілька головних моделей транзиту арабського срібла (**мал. 2**) територією Східної Європи. Модель, запропонована Ріхардом Фасмером, ґрунтується на емпіричному спостереженні, що синхронні або майже синхронні скарби мають загалом однакову добірку монет різних династій, тоді як різночасові в цьому сенсі значно відрізняються. З огляду на це дослідник визначив три головні фази надходження ісламського срібла, яким відповідали монети, карбовані різними династіями: “аббасидська” фаза – від кінця VIII до початку X ст.; переважно “саманідська” фаза – від початку X ст. до 960-х років; заключна фаза, що тривала до 1014 р. і характеризувалася поєднанням саманідських монет та нових випусків Буїдів і Зіяридів. Таку послідовність Р. Фасмер пов’язував з поступовим зміщенням торгових артерій від Донецької до Волзько-Камської ділянки шляху на Булгар [Фасмер 1933, 476–478].

Микола Бауер, сучасник Фасмера, у дослідженні, опублікованому лише у 2014 р., загалом підтримав зазначену модель, але запропонував дещо іншу хронологічну схему зміни фаз обігу східного срібла. М. Бауер вважав, що ці три фази перекривалися і не мали чітких меж. На його думку, фаза 3 охоплювала період від

905-го до часу близько 960 року. Вона починалася з того, що М. Бауер визначив як “повінь після посухи”: від 890-х років фіксується перерва в надходженні монет, але від 905 р. раптово з’являються численні скарби. Вони містили як дуже нові монети, так і викарбувані століттям раніше; спершу в їхньому складі домінували карбування Аббасидів і лише пізніше стали переважати монети Саманідів [Бауер 2014, 115]. У заключній фазі обігу дирхамів М. Бауер вважав вирішальним моментом їхнє псування після 960 р. та зростання кількості підробок. Притому ці підробки складно атрибутувати: вони майже не відрізняються від дирхамів провінційного карбування. Ця третя фаза, на його думку, завершилася близько 1020 р. [Бауер 2014, 120–122].

В. Янін розглядав зміну складу скарбів у зв’язку зі змінами вагових стандартів. Його “третій період” (900–938) обігу дирхама визначається невеликим різноманіттям правителів, чиї монети репрезентовані у складі скарбів, та зростанням частки ювелірних виробів. На його думку, у цей час стандартною вагою дирхама було 2,7–3 г, хоча наявність важких монет (3,3–3,5 г) передвіщала інновації [Янін 2009, 135–143]. Період між 939 р. та кінцем X ст. В. Янін охарактеризував як “срібну кризу”: у Київську Русь у цей час надходили монети Саманідів, Буїдів та Зіяридів, але регіон їхнього накопичення обмежувався Новгородом, землями Кривичів та Південною Балтією; нові монети були часто акуратно обрізані до розмірів маленького кружечка вагою близько 1 г [Янін 1956, 146, 160–174]. В. Янін вважав це одним з доказів того, що на Русі існувала грошово-вагова система, де 1 гривня поділялася на ногату, куну та різану. Він доводив, що така система базувалася на двох стандартах ваги: північному (≈ 51 г), поширеному на північному заході та орієнтованому на західно-європейську марку, і південному (≈ 82 г), поширеному на південних територіях та орієнтованому на візантійську літру [Янін 1956, 141–160]. На його думку, ці стандарти побутували ще довго після того, як надходження дирхамів на територію Київської Русі припинилося. Натомість варто зауважити, що знахідки обрізаних кружечком монет не мають великого поширення і зосереджені в районі Посейм’я (**мал. 2: 2**), на досить обмеженій території, заселеній у X – на початку XI ст. літописними сіверянами (людність роменської археологічної культури) [Енуков 2005, 204]. До

того ж, усупереч висновкам В. Яніна, такі знахідки засвідчують радше існування системи, яка передбачала обрахунок кількості: якби вартість монети залежала від зважування, її достатньо було б розрізати на частини, а не обрізати акуратно кружечком, що технічно складніше і довше.

Моделі, запропоновані В'ячеславом Кулешовим та Мареком Янковяком, побудовані на значно вагомішому матеріалі. Проаналізувавши знахідки дирхамів не лише у Східній Європі, а й у регіоні Балтії та Скандинавії, В. Кулешов виділяє п'ять послідовних етапів їхнього обігу між 895/905 і 1070-ми роками (позначені літерами від Е до J). Утім, він не пропонує жодних пояснень цієї послідовності, окрім визначення монет певних династій, що домінували в кожному з періодів [Кулешов 2015, 73–76; 2018]. На відміну від В. Кулешова, М. Янковяк наголошує на геополітичних змінах, які визначили динаміку надходження східного срібла на Захід. Він вважає, що хозарські дирхами зникають близько 910 року після катастрофи на Каспії; у 930-х роках у Курській області поширюються монети круглої форми як знак появи місцевої влади в середовищі сіверян. У його трактуванні “срібна криза” зсувається на середину 950-х років, збігаючись із погіршенням проби та майже повним зникненням дирхамів випусків 954–955 років [Jankowiak 2013; 2020]. Дослідник пов'язує її з прагненням Києва контролювати транспортування срібла по Дніпру та рішенням волзьких булгар карбувати власні імітаційні монети в 930–940-х роках. Це збігається в часі з переміщенням шляхів надходження дирхамів на Захід, територією Польщі. За М. Янковяком, після 990 р. в Київську Русь потрапляють лише окремі партії караханідських і булгарських монет [Jankowiak 2020, 197].

Варто зазначити, що всі схарактеризовані моделі побудовані на трактуванні тих самих явищ, які на початку ХХ ст. визначив Р. Фасмер: наявність у скарбах монет певних династій; надходження східного срібла вздовж річкових шляхів; поява імітацій дирхамів та їхнього обрізання. Однак автори пізніших моделей намагаються аналізувати ці явища з огляду на динаміку політичних потрясінь та розвитку потреб ринку, перетворюючи лінійну хронологію на розповідь про регіональні реакції на глобальні тенденції.

Якщо порівнювати надходження на територію Київської Русі візантійських та східних монет, то, зважаючи на наявні моделі трьох фаз обігу дирхамів, ситуація є такою. Приблизно до 900 р. на Русь надходить “аббасидський потік” дирхамів уздовж Сіверського Дінця, а візантійські гроші потрапляють невизначеним шляхом у мізерних кількостях. Після 900 р. потік срібла Саманідів змінив продукцію Аббасидів: накопичені після 905 р. скарби містять нове срібло Саманідів, столітнє срібло Аббасидів і перші підробки дирхамів. Доки триває ця фаза, візантійське срібло на території Київської Русі, як і раніше, практично не зустрічається. Ситуація змінюється лише в 930-х і 940-х роках. У цей час дирхами все ще надходять у великих кількостях, але їхня проба погіршується, обрізання монет (у Посейм’ї, у землях сіверян) стає нормою. В цей час у верхній течії Дніпра, у Гньоздові, з’являється велика кількість фолісів Романа I Лакапіна, хоча візантійські міліаресії, як і раніше, залишаються рідкісними. Наприкінці X ст. приплив якісного ісламського срібла сповільнюється. Імітації волзьких булгар, випуски Буїдів і Зіяридів витіснили монети Саманідів. У цей же час у долині Дніпра раптово з’являються міліаресії, що не були в обігу. Тринадцять скарбів Подніпров’я, датованих часом між 963 і 990 роками, містять такі монети. Збільшується й надходження візантійських бронзових монет, хоча й незначно. Причому серед них є й монети провінційного карбування – з Херсонесу. Після 1020 р. східне срібло практично зникає, залишаються тільки невеликі кількості болгарських і караханідських монет. Використовуються також поодинокі зношені міліарісії X ст. та невелика кількість фолів і херсонських монет, що, найімовірніше, не пов’язано з торгівлею. Тож протягом більшої частини X ст. дирхами домінували на ринку Київської Русі, а візантійські срібні та бронзові монети поширилися ненадовго, приблизно в часи князювання Святослава і Володимира.

Загалом східні монети були набагато краще відомі населенню Київської Русі та мали більше поширення і використання, ніж візантійські. Втім, не вони стали об’єктом наслідування для монетного випуску Рюриковичів. Характерна стилістика монет Володимира не залишає сумнівів у наслідуванні карбувань Візантії. Притому власні монети Рюриковичів, як і візантійські, не знайшли на території Київської Русі значного поширення. Оцінюючи

кількість монет карбування Володимира Великого, варто враховувати лише близько 340 знахідок [Androshchuk 2016]. Без сумніву, насправді їх було дещо більше. Принаймні таке враження складається, якщо переглянути інформацію щодо знайдених металопшукачами скарбів. Натомість автентичність таких знахідок викликає обґрунтовані сумніви, серед них є явні підробки. У будь-якому разі карбування монет не стало традицією для Київської Русі та обмежується кількома спорадичними випусками, що не виходять за межі XI ст. Не можна також стверджувати, що її монетна справа вплинула на сусідні території. Карбування власних монет слугувало насамперед інструментом демонстрування князівської влади в самій державі та мало характер нетривалих заходів.

З огляду на більш ніж столітній досвід участі русів у процесі надходження в Європу дирхамів важко уявити, що ідея виготовлення власних монет сформувалася у правителів Київської Русі суто під впливом імперської традиції. Однак саме імперська символіка візантійських фолісів та міліарісіїв була відтворена, хоч і з відмінностями, Володимиром Святославичем. Символіка, яка пропонувала політично резонансну та символічно потужну модель, що поєднувала в собі легітимність, престиж і авторитет.

Ф. Андрощук зазначив, що у випусках монет Володимира більше уваги приділялося боку із зображенням князя [Androshchuk 2016, 58], на відміну від Візантії, де на аверсі були святі образи. На аверсі монет Володимира зображено правителя на троні. Таке використання теми інтронізації Андрощук розглядає як засіб встановлення легітимності правителя, якому нещодавно було відмовлено в шлюбі через низьке походження його матері [Androshchuk 2016, 62]. У будь-якому разі правителі Київської Русі використовували престижні образи християнської Візантійської імперії, але не дотримувалися буквально імперського канону. Це запозичення не вилилося у становлення тривалої традиції, утім, чітко вказує на наслідування візантійських символів статусу, що можна вважати виявом впливу *soft power*. Як важливу обставину варто також зазначити: практика запозичення припадає переважно на кінець другої – третю фазу обігу східних монет (при будь-якому варіанті визначення хронологічних меж) та час, коли надходження імперських грошей на терени Київської Русі дещо поживалося.

Печатки

“Печатка” (σφραγίς, лат. *sigillum*) у візантійській сигілографії означає як інструмент, що робить відбиток, так і сам відбиток. У цьому разі йдеться про відбитки, що принаймні з IV ст. використовувалися в імперії для “замикання” офіційної та приватної кореспонденції, а також для засвідчення документів, листів. Такі відбитки могли виготовлятися з різних матеріалів (золото, срібло, віск тощо), натомість найбільшого поширення у практиці імперії набули свинцеві, із зображеннями, які поєднували символи влади зі святими образами та за іконографією нагадували монети [Oikonomidés 1985].

Відповідно до досліджень Олександра Алфьорова, свинцеві печатки візантійського взірця для засвідчення документів були прийняті при дворі Святослава в середині X ст. [Алфьоров 2012, 5]. Надалі вони демонструють швидкий перехід від відтворення імперських зразків до появи гібридних, а потім і місцевих форм (мал. 3), відмінних мовою написів та іконографією. Гібридні форми печаток відрізнялися технологією виготовлення, що мала регіональні відмінності: до XI ст. в Новгородку та Новгороді ковали робили штампи і приварювали їх до шелеп булатерію, що не практикували в Києві. Окрім того, свинцеві заготовки для печаток, судячи з усього, робили локально, а не централізовано. Для цього використовувалася сировина, що надходила з території Західної Європи (Польщі, Угорщини, Німеччини чи Англії) [Алфьоров 2012, 7–12]. Отже, з Константинополя запозичили концепцію, а в її відтворенні існувала певна “виробнича автономія”, що можна вважати виявом активного культурного привласнення.

Іконографія та епіграфіка печаток демонструють шлях від наслідування до самоствердження. Молівдовули Ярослава Мудрого дотримуються візантійського канону. На думку О. Алфьорова, поява зображення Богородиці на звороті печаток із приходом до влади Ізяслава в 1054 р. може свідчити про погодження їхньої символіки з маріанським етосом церкви Київської Русі [Алфьоров 2012, 18]. Дослідник також вважає, що кириличний напис печатки Святополка Ізяславича Дніслово ще далі відходить від грецької традиції. На молівдовулах Володимира Мономаха вже вся легенда була перекладена церковнослов'янською мовою:

“Господи помози рабу своєму” [Алфьоров 2012, 22, 26], що зробило її зрозумілою для місцевих жителів ідіомою.

Напевно, адміністративний прагматизм прискорював відхід від імперських моделей. Із середини XII ст. місцеві канцелярії зменшують розмір свинцевих заготовок перед карбуванням, по-жертвували церемоніальним значенням на користь продуктивності [Алфьоров 2012, 11]. Століттям пізніше на південних територіях Київської Русі взагалі відмовилися від використання свинцю на користь воску. Тільки Новгород та Псков і далі використовували для виготовлення відбитків традиційний метал, що вже було архаїзмом [Алфьоров 2012, 16, 27] (мал. 4). Загалом цей процес можна оцінювати так: внутрішні бюрократичні потреби врешті переважали ауру Візантії, і прагнення наслідування оригінальної парадигми з часом слабшало.

Цікаво, що розвиток жіночої сфрагістики, представленої значно меншим корпусом знахідок [Янин 1970, 84], відбувається за такою самою траєкторією: від прийняття імперських символів легітимації до гібридних форм та адаптації [Алфьоров 2013, 489]. У ранніх печатках княгинь використана повна грецька молитовна формула. З кінця XI ст. легенда стає кириличною, з'являються печатки, де зображення небесної покровительки власниці печатки поєднано з постаттю покровителя її чоловіка, що слугує своєрідним візуальним символом династичної солідарності, яка не має константинопольського аналога [Алфьоров 2013, 489–490]. За часів правління Всеволода Ольговича молитву на печатках князів замінюють їхньою особистою тамгою-тризубом, а жінки взагалі відмовляються від використання сигілулів такого типу [Алфьоров 2013, 489]. Нестандартні заготовки, своєрідні макети та слов'янські молитви між хрестами свідчать про дедалі більший відхід від візантійських прототипів. Лише спірна була Феофанії Музалон, “архонтиси Русі”, зберігає вишукану грецьку іконографію та дисонує із загальною тенденцією [Лихачёв 1928; Ульяновский 2013].

Отже, сфрагістичні знахідки демонструють активне запозичення “привабливих” візантійських практик у сфері протоколу. Це наслідування не тільки хронологічно випереджає спроби карбування правителями Київської Русі монет, а й знайшло більше поширення та виявилось більш стійким, укорінюючись у місцевій культурі.

Амфори

Фрагменти візантійських амфор у значній кількості наявні в культурному шарі археологічних пам'яток Київської Русі Х–ХІІІ ст. [Коваль 2010, 149–172; Коваль 2012], що відображає не тільки економічні зв'язки, а й поширення візантійських традицій споживання вина та олії в кулінарії, літургії, медицині тощо.

Відомо, що амфори надходили з античних центрів до Східної Європи протягом більш ніж двох тисяч років, від VII–VI ст. до н. е. до XIV ст. н. е. Для класичної античності їхня типологія детально розроблена, а центри надходження досить добре визначені. Натомість для візантійського періоду ситуація дещо інша, що пов'язано з більш повільними темпами розвитку візантійської археології, як порівняти з археологією класичної античності.

Найбільш повна прийнята в європейській літературі класифікація амфор IX–ХІІІ ст. розроблена Нергіс Гюнсенін на підставі вивчення знахідок цих посудин та залишків їхнього виробництва на Анталійському узбережжі. За матеріалами археологічних розкопок у Ганосі (Gaziköy) та Хорі (Hoşköy) дослідниця виділила 4 головні, 24 вторинні та 3 проміжні типи амфор [Günsenin 1989; 1990; 2018]. Однак, крім цієї типології, у практиці досліджень доволі часто зустрічається узагальнене визначення за великими (Pontic, Oriental, Occidental, North African) чи досить компактними (Європейське узбережжя протоки Дарданелли, Північний Крим, Халкіда тощо) регіонами, де розташовувалися виробничі центри, або окремими центрами (Трапезунд, Нікея тощо). Утім, у багатьох випадках така належність залишається дискусійною, що певною мірою відображає стан досліджень.

На сьогодні найбільш ґрунтовним дослідженням знахідок візантійських амфор на території Київської Русі є праця Володимира Ковалю. Дослідник пропонує визначати їх узагальнено як *“амфори візантійського культурного кола часу розвиненого Середньовіччя”*, або скорочено: *“візантійські амфори”*. З огляду на те, що, за його оцінкою, жодна з наявних типологій не охоплює всього різноманіття знахідок, В. Коваль запропонував власний варіант розподілу амфор на п'ять великих груп та додаткову *“особливу”*, які виділив на підставі відмінностей у складі керамічної маси, форми і характеру обробки поверхні [Коваль 2010, 152–168].

Динаміку надходження амфорної тари до Київської Русі В. Коваль характеризує так. На його думку, у IX і впродовж майже всього X ст. вона фактично не потрапляла на землі Київської Русі і представлена лише поодинокими знахідками [Коваль 2010, 185–187]. Перші світло-червоні “сферопоти” (група I, тип 1 за В. Ковалем), що відповідають типу Günsenin I, і ранні “нікейські” поширюються в Києві, Чернігові, Вишгороді та інших великих центрах відразу після хрещення 988 р. [Коваль 2010, 156–157]. В. Коваль зазначає зв’язок їхніх знахідок із князівськими палацами та найдавнішими соборами. Він вважає, що це свідчить про впровадження візантійської традиції вживання вина в побут еліти та водночас про використання вина та олії в релігійних обрядах тільки-но охрещеної Київській Русі [Коваль 2010, 188]. Приблизно з 1100 р. н. е., за його оцінкою, надходження амфор стрімко збільшується (**мал. 5**). Загалом В. Коваль налічує близько 16 000 їхніх знахідок (переважно уламків), що походять із 261 пункту [Коваль 2010, 226–242]. Варто наголосити, що ця інформація не є вичерпною, автор фізично не міг опрацювати всього наявного матеріалу, а з часу публікації його праці кількість знахідок збільшилася та продовжує збільшуватись. Тож реальний обсяг надходження амфор з візантійського світу на землі Київської Русі був, напевно, на кілька порядків більшим.

Відповідно до висновків В. Ковалю, поширення амфор почалося з території Південної Русі, однак до другої половини XII ст. обсяг їхнього надходження на північ, у Новгород, перевищує в абсолютних цифрах (zareєстровано понад 2000 фрагментів) [Коваль 2010, 159, 226]. Натомість цей висновок може бути наслідком того, що матеріали археологічних досліджень Новгорода автору вдалося опрацювати значно краще, ніж київські або чернігівські. Навряд чи цей висновок варто сприймати як остаточний.

Динаміку процесу надходження амфор на регіональному рівні можна простежити на прикладі Подесення, яке нещодавно було об’єктом спеціального дослідження [Zelenko 2022]. Знахідки з найдавніших шарів поселень Шестовиця та Чернігів свідчать про два змістовно різні джерела надходження амфор упродовж X – початку XI ст. У Шестовиці майже всі фрагменти візантійських амфор (понад 91 %) належать до посудин типу Günsenin I [Zelenko

2022, 555–556]. Одиночний фрагмент вінця пізнішого типу Gun-senin II і розрізнені фрагменти типу Gunsenin III свідчать радше про епізодичне надходження після 1030 р., а не про активну торгівлю [Zelenko 2022, 557–558]. Тож Шестовиця демонструє бурхливе, але нестійке піднесення надходження імпорту. Це укладається в модель її розвитку як фактично прикордонного поселення, яке у другій половині X ст. мало достатньо заможних мешканців, щоб стимулювати надходження імпортних статусних продуктів. Утім, це надходження припинилося, коли поселення занепадає і практично зникає в XI ст.

Чернігів, який виник пізніше за Шестовицю і з межі X та XI ст. перебрав на себе функції головного центру русів у Подесенні [Chernenko 2022], демонструє іншу динаміку. У ранніх (друга половина X – початок XI ст.) шарах тут також представлені амфори типу Gunsenin I, але вони не переважають над іншими. Загалом амфорний матеріал більш різноманітний типологічно [Zelenko 2022, 556]. На відміну від Шестовиці, Чернігів демонструє динаміку його стабільного засвоєння від другої половини X до XI ст. З XI ст., коли місто набуває статусу центру тезоіменного князівства, фрагменти амфор стають однією з найхарактерніших знахідок у культурному шарі, а в шарах XII–XIII ст. вони кількісно поступаються лише фрагментам місцевого гончарного посуду (**мал. 6**). Водночас знахідки цілих (серед іншого – археологічно цілих) амфор у Чернігові рідкісні (**мал. 7**). Переважно це посудини, використані повторно як т. зв. голосники в церквах [Черненко 2024, 23]. Зафіксоване також використання фрагментів амфор для виготовлення кришок або ігрових фішок [Черненко, Новик, Бондар 2015, 304]. Можливо, що такі приклади утилізації аморфних посудин свідчать: Чернігів як князівське стольне місто був кінцевим пунктом їхнього призначення, що сприяло накопиченню “пустої тари”.

Слід підкреслити, що такі предмети, як амфори, ніколи не ставали об’єктами імітації для Русі ремісників. Немає вагомих підстав вважати їхніми місцевими репродукціями невеликі посудини з плоским дном, вузькою шийкою та двома ручками, які в середині XX ст. у східноєвропейській історіографії помилково іменували “амфорами київського типу” [Каргер 1958, 427]. Такі

посудини принципово відрізнялися від тарних амфор як за формою, так і за розмірами, не кажучи вже про технологію виробництва. Можна погодитися з В. Ковалем, який вважає “амфори київського типу” термінологічною помилкою, що породила фантастичні гіпотези, нібито вміст “чорноморських” амфор переливали у столиці в “київські”, а потім везли далі [Коваль 2010, 151]. Такі моделі, серед іншого, були спробою пояснити явну концентрацію знахідок амфор у столиці Київської Русі. Утім, найімовірніше, вона була наслідком спрямування товаропотоку візантійського вина та олії саме на Київ. Оскільки аналогічна картина, хоча й у менших масштабах, спостерігається в центрах князівств Подніпров’я (зокрема в Чернігові), їх також можна вважати пунктами, куди цей потік спрямовувався.

Загалом же динаміка надходження амфор на землі Київської Русі свідчить про стабільне зростання постачання олії та вина від кінця X до XIII ст. Цей товаропотік спрямовувався як на задоволення гастрономічних потреб місцевої еліти, що змінилися під візантійськими впливами, так і на задоволення щораз більших культових потреб храмів та монастирів. Динаміка його зростання відображає не лише чимраз більші торговельні контакти, а й вплив м’якої сили імперії. Якими б не були конкретні цілі споживачів імпорту вина та олії, поширення зазначеної категорії виробів свідчить про наслідування візантійських звичаїв, що є однією з ознак дії м’якої сили.

Сфера ритуалу

На думку більшості дослідників, провідна роль у розвитку контактів Візантії з Київською Руссю належала християнській релігії. На думку Петра Толочка, еліта русів прагнула долучитися до імперського престижу через віру, що стало причиною хрещення княгині Ольги, а згодом – Володимира. Врешті, саме візантійське християнство легітимізувало князівську владу [Толочко 2011, 14, 189–190]. З дещо іншого погляду оцінювали ці події Г. Курбатов, Е. Фролов та І. Фроянов. На прикладі навчання патріархом Фотієм слов’яномовного духовенства дослідники доводили, що на Київську Русь була “експортована” привабливість християнського культу [Курбатов, Фролов, Фроянов 1988, 65].

Ключового значення вони надавали літописному сюжету про київських посланців у храмі Константинополя, приголомшених світлом, мармуром і співами. Саме це дійство переконало еліту Київської Русі: лише імперський обряд забезпечує доступ до божественного [Курбатов, Фролов, Фроянов 1988, 67].

Якщо П. Толочко писав про привабливість інституційного порядку, Г. Курбатов і його колеги робили акцент на зовнішній привабливості візантійського звичаю [Курбатов, Фролов, Фроянов 1988, 70], то Ярослав Щапов вважав створення Київської митрополії результатом прагнення Русі до включення в патріархальну систему східного християнства. Він наголошував, що кожен грецький митрополит, який навчався в Константинополі та здебільшого не знав місцевої мови, демонстрував імперський престиж, просто головуючи в судах, які застосовували канонічне право шлюбу, спадщини та моралі [Щапов 1989, 168–169]. Церковні інституції сприяли поширенню візантійських правових та моральних концепцій серед усіх верств населення [Щапов 1989, 97–113]. Притому безпосередній внесок іноземних митрополитів у цей процес був незначним. Провідну роль відігравала підтримка світської влади. Саме вона сприяла поширенню слов'янських перекладів із грецької, виконаних Кирилом і Мефодієм та їхніми учнями в Моравії і Болгарії, та, у підсумку, норм церковного права [Щапов 1989, 176–177]. Підсумовуючи, можна визнати, що за позичення ритуалу дослідники переважно асоціюють зі сферами престижу та протоколу, але в будь-якому разі не розглядають це як наслідок дії примусу чи цілеспрямованої місіонерської діяльності.

У матеріальній культурі вплив християнства простежується насамперед за поширенням на землях русів предметів особистої побожності. Для IX–XI ст. це хрести, що дістали в дослідників умовні назви *“хрести скандинавського типу”* (вирізані з пластилини срібла) та *“хрести з примітивним зображенням Розп'яття”* (литі срібні хрести-тільники). Витоки цього комплексу речей здебільшого пов'язують з культурами візантійського кола, утім, не з центральним регіоном імперії, а з Моравією та Болгарією. Водночас існує кілька альтернативних версій щодо їхнього опосередкованого скандинавського походження [Седов 1988; 1993; Staesker 1999; Чуракова 2017, 166–168].

Важливим свідченням поширення християнства на території Київської Русі є образи, що використовувалися в літургії та як предмети особистої побожності, – невеликі ікони з кістки та каменю з рельєфним різьбленням. Ці артефакти були ретельно проаналізовані Єлизаветою Архиповою [Архипова 2021]. Дослідниця простежує послідовність їхнього поширення від використання імпортованих візантійських зразків до місцевого виробництва. Вона зазначає, що в перші десятиліття після хрещення Київської Русі еліта отримувала рельєфні різьблені іконки майже суто як готові евлогії з Константинополя [Архипова 2021, 17]. Це були пластини зі слонової кістки або стеатиту із зображеннями Ісуса Христа, Божої Матері чи святих з досить обмеженим колом образів [Архипова 2021, 17, 26–31]. Такі іконки становили частину потоку християнських реліквій та літургійних предметів, що надходили до Києва після хрещення внаслідок придворної дипломатії, паломницького руху та циркуляції духовенства. Утім, уже з кінця XI ст. київські майстри почали не лише адаптувати константинопольські вироби, накладаючи на них слов'янські написи або монтуючи їх у срібні оправы місцевого виробництва, а й копіювати [Архипова 2021, 26–31]. Поступово локальний рожево-фіолетовий пірофілітовий сланець замінив традиційні для Візантії матеріали, хоча старі різьблені зображення і далі слугували авторитетними зразками [Томашевський, Павленко 2008, 175]. Змінилися також іконографія і традиційні сюжети (наприклад, поширилися іконки із зображенням шанованих у Київській Русі святих Бориса і Гліба), а згодом виникли регіональні школи виробництва. Усе це можна охарактеризувати як свідоме запозичення, обумовлене щораз більшим інтересом до предметів особистої побожності (мал. 8), та простежити кілька послідовних тенденцій: приплив іконок з Візантії; вибіркове копіювання; поява та поширення власного виробництва. Таку ж динаміку демонструє поширення інших предметів особистої побожності, як-от енколпіони [Пескова, Корзухина 2003], та, врешті храмового начиння, як-от освітлювальні прилади [Архипова 2019].

Загальновідомий вплив візантійських християнських звичаїв на поховальний обряд Київської Русі. Йдеться про дуже широке

коло змін у поховальних практиках: поведження з тілом померлого; зведення надмогильних конструкцій; місце розташування некрополів тощо. Динаміка та хронологія цих змін досі є предметом дискусії та потребують подальшого вивчення. Ситуація ускладнюється тим, що археологічний аспект візантійського обряду усе ще недостатньо вивчений, хоча в останні десятиліття в цьому питанні спостерігається прогрес [Barvenova, Lavysh 2012]. Утім, уже зараз зрозуміло, що Київська Русь [Панова 2004] радше наслідувала, ніж копіювала візантійський звичай. Притому взірцем захоронення для населення, на відміну від імперії середньовізантійського періоду [Galadza 1991, 225–226], спершу послугували радше поховання еліти, а не ченців.

Як засвідчують літописні згадки та матеріали археологічних досліджень, від самого початку християнізована еліта Київської Русі практикувала захоронення у храмах. За взірць було взято візантійський звичай, згідно з яким посмертне вшанування кти-тора було найважливішим з усіх прав засновника церкви [Thomas 1987, 253–254]. У Київській Русі фактично стандартом став літописний вираз про поховання князя: “У церкві, яку сам заснував”. Тож храм, зведений представником панівної династії, сприяв формуванню ідеального образу князівської влади. Місцем поховання, подібно до імперії середньовізантійського періоду, найчастіше слугували каплиці-прибудови, як у церкві Св. Пантелеймона в Нерезі [Sinkević 2000, 16], або притвор, як у церкві Богородиці Губського монастиря [Macridy 1964].

Перші християнізовані правителі Київської Русі були поховані у візантійських саркофагах з проконеського мармуру (з каменоломень о-ва Мармари). До сьогодні в цілості зберігся лише один такий саркофag у Софійському соборі Києва, відомий як саркофag Ярослава Мудрого, утім, уламки аналогічних виробів знайдені під час археологічних розкопок Десятинної церкви та інших святинь. Вони могли потрапити до Київської Русі як дипломатичні дари, військова здобич чи внаслідок здійснення торговельних операцій. Однак навряд чи надходження цих вишуканих гробниць, цінність яких лише збільшували труднощі постачання [Greenhalgh 2009, 89–231], було можливе без державної

підтримки. Їхнє придбання та використання відповідали прагненню до самоствердження місцевої новоохрещеної еліти, тож найбільш імовірним є князівське замовлення. Про подальші спроби копіювання таких виробів свідчить знайдений поблизу Десятинної церкви в 1826 р. прикрашений різьбленням саркофаг із пірофілітового сланцю з двосхилою кришкою (мал. 9). Утім, близько середини XI ст. поширилися місцеві варіанти візантійських гробниць у вигляді простих кам'яних ящиків із плит пірофілітового сланцю та складених із цегли-плінфи або комбіновані з цих двох матеріалів [Пуцко 1986; Панова 2004, 79; Архипова 2010, 532; 2015; 2016].

Чи не найбільш помітним зрушенням у матеріальній культурі Київської Русі після прийняття християнства Володимиром стало поширення архітектури як мистецтва, що обумовило подальші принципові зміни у принципах містобудування. Традиційне будівельне виробництво східних слов'ян базувалося на використанні найбільш поширеного та доступного в регіоні матеріалу – дерева. Як допоміжні матеріали використовували також ґрунт, глину і, як виняток (у конструкції печей, в основі стовпів тощо), камінь. Будівництво ґрунтувалося на тривалому колективному досвіді та не потребувало окремого проєктування та спеціального забезпечення. Створення та ремонт споруд не передбачали великих обсягів праці та дорогих матеріалів. Всі конструкції були добре пристосовані до місцевого клімату, практичні [Sagaydak 2006; Сагайдак 2010]. Традиція використання місцевих, добре знайомих усім верствам населення матеріалів та технологій не сприяла виділенню будівельного виробництва як спеціалізованої галузі, а також розвитку архітектури як напрямку творчої діяльності. Архітектура почала розвиватися лише тоді, коли Київська Русь офіційно прийняла християнство і з'явилася потреба у створенні християнських храмів зі складною системою конструкцій та художньої декорації. Це потребувало технологій, якими місцеве населення не володіло, що привело до запрошення майстрів, які мали відповідний досвід будівництва. Київська Русь прийняла візантійську традицію як початкову точку розвитку архітектури, запросивши зодчих з імперії [Ousterhout 2019, 540–543]. Однак,

судячи з усього, це не були столичні майстри з Константинополя. Як доводять Гліб Івакін та Олег Іоаннісян, до створення першого мурованого храму Київської Русі, церкви Богородиці Десятинної, найімовірніше, були причетні не тільки греки, а й балканські слов'яни. Про це, на думку дослідників, свідчать кириличні написи на цеглі та типологічна подібність до храму Св. Пантелеймона в монастирі Пантелеймона поблизу Преслава, столиці Першого Болгарського царства [Івакін, Іоаннісян 2010, 513; Ивакин, Иоаннисян 2010, 37–40; Иоаннисян 2011]. Наслідування болгарського взірця обумовила потреба Київської Русі в масштабності, від якої відмовились у тогочасному Константинополі: завдання будівництва великих споруд для маси новонавернених вірян тут виконали ще за часів Юстиніана. Окрім того, як доводить Р. Оустерхаут, у IX–X ст. відбувалась деградація мистецтва архітектури в столичному регіоні імперії. Він зазначає, що у своїй діяльності константинопольські майстри-будівельники спиралися майже суто на архітектурні практики попередньої епохи, інновації стали незначними [Ousterhout 2019, 382–385]. Стандартом будівництва в цей час були невеликі хрестовокупольні храми (тип *cross-in-square church*), модель яких, розроблена близько 800 р. під час створення церкви Св. Стефана в Трильї, стала канонічною [Ousterhout 2019, 306].

Як засвідчують дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові, закладеного князем Мстиславом Володимировичем у 30-х рр. XI ст., для будівництва запрошували також майстрів, що належали до малоазійської провінційновізантійської архітектурної школи. Собор почали будувати у стилі та техніці, близьких до анатолійських і кавказьких пам'яток. Лише на другому етапі, після перерви, викликаній смертю князя-замовника, було впроваджено будівельну техніку, наближену до константинопольської, що пов'язано з працею нової бригади майстрів (причетної до створення собору Святої Софії в Києві) [Іоаннісян, Черненко 2017]. Усе це разом свідчить про те, що для будівництва храмів місцеві князі шукали та наймали майстрів-будівельників на власний розсуд. Вони намагалися наслідувати храмове будівництво імперії за власним бажанням та власними силами [Раппопорт 1994, 123–135]. Іноземні стилі та будівельна техніка поєднува-

лися та натуралізувалися відповідно до літургійних потреб, місцевих матеріалів тощо. Зазначений характер церковного будівництва, що розгорнулося на землях Київської Русі після хрещення, свідчить про траєкторію прогресивної автономії, вибіркове запозичення не тільки з імперського центру, а й із провінцій, спрямовані князівськими амбіціями.

У будь-якому разі початок храмового будівництва був пов'язаний не лише зі змінами ритуалу. Він мав далекосяжні наслідки для подальшого розвитку містобудування Київської Русі. Разом із храмом Богородиці Десятинної будівлі палацового типу та муровані ворота (відомі як Батієві або Софійські) Києва сформували наприкінці X – на початку XI ст. простір центральної частини столиці [Івакін, Іоаннісіан 2010, 465]. Отже, було створено взірць столичного міста. Він наслідував, наскільки це було можливо, модель міст Візантії в тому постантичному вигляді, що склалася на той час: з акцентом на церемоніальних просторах, з палацовими будинками, фортифікаційними спорудами, садами та кладовищами [Ousterhout 1997, 193–199; 2013, 211–213; 2019, 332–351; Bouras 1981, 497–528]. Цю модель намагалися наслідувати та прагнули перевершити усі Рюриковичі у своїх “стольних градах”.

Перелік змін у матеріальній культурі Київської Русі, пов'язаний із запозиченням ритуалу, можна продовжити. Вони торкнулися фактично усіх сфер життя суспільства, змінивши саму ідентичність. Однак, як зазначав Джордж П. Маєска [Majeska 2013], зустріч Київської Русі та Візантії ніколи не була автоматичним перенесенням імперської культури на пасивну прикордонну територію. За образним визначенням дослідника, у сфері ритуалу з Константинополя походив пакет інституцій, текстів, церемоній та художніх концепцій, але князі, ченці та писці Київської Русі розпаковували цей пакет вибірково, пристосовуючи кожен елемент до власних потреб. Притому, як зауважує С. Гріффін [Griffin 2019], візантійські літургійні традиції, які проникли в Київську Русь, походили не зі столиці, а з провінцій. Про це свідчить не лише дослідження літургійних текстів [Желтов 2012; Пентковський 2014], а й розглянутий вище процес поширення змін у матеріальній культурі.

Жорстка сила?

Аналіз історичних подій засвідчує, що відносини Візантія – Русь не завжди зводилися до дії м'якої сили. За нагальної потреби прямий примус, жорстка сила Візантії встановлювали межі того, що руси не могли робити безкарно. Успіхи доповнювали дипломатія та церемонії, покликані, серед іншого, продемонструвати привабливість звичаїв імперії. Такі межі встановили битви під Аркадіополем (970), Доростолом (971), Константинопольська битва (1043) та інші. У відносинах Візантії з Київською Руссю було кілька послідовних демонстрацій жорсткої сили, спрямованої на захист імперських кордонів. Коли у 860 р. флотилія русів вторглася в Босфор, імпровізований ескадрон, озброєний грецьким вогнем, відбив атаку і дав зрозуміти, що Константинополь не можна захопити зненацька [Vasiliev 1946]. У 941 р. історія повторилася. П'ятнадцять відставних дромонів, так само озброєних запальними знаряддями, спалили флот князя Ігоря. Подібна загроза в 944 р. змусила його укласти торговельний договір, який обмежував привілеї Київської Русі в Константинополі. У 1024 р. скоординовані флоти імперії знищили морські загони русів в Егейському морі, а в 1043 р. армада Костянтина IX спалила кораблі Володимира Ярославича й увінчала свою перемогу миром, закріпленим обміном заручниками та династичним шлюбом [Fylypchuk 2014].

Здобутки Візантії не обмежувалися перемогами на морі. На суші армія під командуванням Варда Скліра зупинила просування Святослава на південь у 970 р., після чого Іоанн I Цимісхій оточив Доростол і змусив князя заприсягтися ніколи більше не входити на імперську територію [McGrath 1995; Dimitrov, Popov 2021]. Отже, воєнні сутички протягом майже трьох століть демонструють жорстку силу Візантії, що спиралася на сили військового флоту, дисципліну сухопутних військ і примус до дипломатії. Завдяки цьому Константинополь послідовно обмежував амбіції Київської Русі умовами, які сам обирав. Водночас Візантія ніколи не намагалася встановити прямий контроль над Київською Руссю, яка лежала занадто далеко від кордонів імперії і становила занадто значну військову силу. За яскравим висловом Д. Оболенського, протягом століть після нападу 860 р. Київська

Русь посідала чільне місце в “кімнаті страхів”, породженій яскравою уявою візантійського народу [Оболенский 1998, 195].

Висновки

У відносинах між Руссю та Візантією те, що сучасні вчені називають м’якою силою, діяло завдяки магнетизму престижу Константинополя. Концентрація матеріальних свідчень дає змогу простежити її дію, сфокусовану на пов’язані з Дніпровським шляхом центри, насамперед на Київ. Нумізматичні дані свідчать про те, що надходження візантійських бронзових фолісів та срібних міліаресіїв до Київської Русі відбувалося протягом двох коротких фаз: наприкінці IX – на початку X ст. та приблизно в 963–990 роках. Цей ритм не відповідає жодній монетарній стратегії Константинополя та контрастує з більш стабільним припливом ісламських дирхамів. Судячи з усього, надходження візантійської монети було наслідком дії приватних осіб, торговців або дипломатів чи військових найманців. Утім, саме взірєць візантійських монет як елемент статусу намагалися наслідувати правителі Русі.

Як і в разі з монетами, активне надходження в Подніпров’я візантійських тарних амфор з вином та олією з кінця X ст. було радше результатом приватної діяльності, ніж контрольованого імперією експорту. Ця діяльність могла спрямовуватися на задоволення кулінарних потреб еліти Русі чи потреб церкви новоохрещеної країни. Утім, у будь-якому разі вона була наслідком стабільного зростання попиту, який створював пропозицію.

Поширення молівдовул унаслідок наслідування елітою Київської Русі з часів правління Святослава імперських адміністративних форм є прикладом досить швидкої адаптації запозичень матеріальної культури імперії. Протягом століття місцеві майстри почали відливали заготовки та робити матриці для печаток, перекладали грецькі формули на церковнослов’янську мову та експериментували з новою іконографією. У такий спосіб запозичений елемент протоколу перетворився на засіб регіонального самовираження. Аналогічну траєкторію демонструють запозичення в релігійній сфері. Спершу предмети християнського культу експортувалися: до Київської Русі завозили вже готові вироби,

але досить швидко вони були адаптовані та розпочалося їхнє місцеве виробництво. Такі ж тенденції спостерігаються в архітектурі та містобудуванні, розвиток та поширення яких забезпечувалися князівською владою.

Загалом можна дійти висновку, що зміни культурного ландшафту Київської Русі під візантійським впливом почалися зі сфери статусу, майже одночасно зі змінами у сфері протоколу, що обумовило взаємопов'язані з ними подальші запозичення у сфері ритуалу. Хронологічно початок цих змін припадає на середину X ст. і значно активізується на початку XI ст.

Аналіз історичних подій, відображених у писемних джерелах, дає усі підстави стверджувати про реактивне залучення. Візантія використовує церемонії, титули та контрольований доступ до ринку для управління кризами, а не в процесі реалізації послідовної північної політики. У сукупності ці аспекти показують, що візантійський вплив функціонував як сила тяжіння. Він був надзвичайно потужним, але навряд чи послідовно використовувався в рамках цілеспрямованої програми. Руси самі обирали, що та в який спосіб прийняти, адаптувати або ігнорувати. Отже, результат дії м'якої сили імперії був більше наслідком діяльності русів, ніж реалізації імперського задуму. Київська Русь сприймала імперські взірці лише тоді, коли вони відповідали її потребам, та адаптувала їх.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Мал. 1. Номізма Олександра I з петлею, 912–913 рр.,
Константинополь. Аверс. Христос на троні, обличчям до глядача.
Ревєрс. Патріарх та імператор стоять, обличчям до глядача.
Гньоздово. За [Меч и златник 2012, № 198].

Мал. 2. 1. Дирхем (Мадінат Балх), 182 р. хіджри / 798–799 рр. н. е. Реверс без халіфа, згадка ал-Амїн як сина халіфа та спадкоємця мусульман, бахх унизу. Вага 2,92, діаметр 2,5. Скарб Маяцького городища. 2. Обрізаний дирхем із зібрання Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника “Слово о полку Ігоревім”. 3. Дирхем (Ісмаїл ібн Ахмад), 279–295 р. хіджри / 892–907 рр. н. е. Монетний двір: ал-Шаш (сучасний Ташкент), 286 р. хіджри / 899–900 рр. н. е. Реверс: згадка імені халіфа ал-Му’тадіда (279–289 Р. Х. / 892–902 рр. н. е.). Тип SNAT 228. Городище Свердловське-1. За [Stepanenko 2022].

Мал. 3. Печатка князя Ігоря Святославича, 1180–1198 рр. Чернігів, Національний заповідник “Чернігів Стародавній”. Фото Т. Новик.

Мал. 4. Форма для відливання заготовок свинцевих печаток-підвісок, камінь, XII ст., $4 \times 3,5 \times 1,3$ см. Рюрикове Городище. Розкопки 1985 року. За [Меч и златник 2012, № 627].

Мал. 5. Гирло амфори (група II, тип 2 за Ковалем).
XI–XII ст. Чернігів. Національний заповідник “Чернігів Стародавній”.
Фото С. Подлевського.

Мал. 6. Амфора. Кінець XII – перша половина XIII ст. Новгород-Сіверський. Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського. Фото О. Черненко.

Мал. 7. Амфора. Перша половина XIII ст. Чернігів. Національний заповідник “Чернігів Стародавній”. Фото С. Подлевського.

Мал. 8. Кістяна іконка. XII–XIII ст. Чернігівська область.
За [Архипова 2010].

Мал. 9. Саркофаг з пірофілітового сланцю.
Кінець X – початок XI ст. Київ. За [Архипова 2015].

ЛІТЕРАТУРА

Алфьоров О. А. (2012), “Молівдовули київських князів другої половини XI – кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва)”, *Сфрагістичний щорічник*, Вип. II, с. 5–74.

Алфьоров О. А. (2013), “Жіночі печатки Київської Русі”, *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць*, Число 22–23, НАН України, Інститут історії України, Київ, с. 488–502.

Архипова Є. (2010), “Культові речі з каменю і кістки”, в *Г. Скрипник (ред.), Історія українського мистецтва: у 5 т., т. 2: Мистецтво середніх віків*, НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, с. 287–308.

Архипова Є. І. (2015), “Саркофаг Володимира Святославича: історія пошуків і атрибуція”, *Opus mixtum*, № 3, Київ, с. 7–27.

Архипова Є. І. (2016), “Саркофаг Ярослава Мудрого – пам’ятка історії та мистецтва”, *Студії мистецтвознавчі*, № 2 (54): Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. Архітектура, с. 14–26.

Архипова Є. (2019), “Бронзові світильники Десятинної церкви в Києві”, *Opus Mixtum*, № 7, Київ, с. 16–29.

Архипова Є. (2021), Іконки X–XIII століть із каменю, кістки та кераміки з України. Каталог, Київ.

Бауер Н. П. (2014), *История древнерусских денежных систем IX в. – 1535 г.*, за ред. П. Г. Гайдукова, ООО “Русское слово – учебник”, Москва.

Енуков В. В. (2005), *Славяне до Рюриковичей. Курский край*, Курск.

Желтов М. С. (2012), “Чины вечерни и утрени в древнерусских служебниках студийской эпохи”, *Богословские труды*, т. 43–44, с. 443.

Ивакин Г., Иоаннисян О. (2010), “Строители на Десятинната църква в Киев”, в *Отражения на вярата: Християнска архитектура и изкуства IV–XV в.*, Варна – Бяла, с. 37–40.

Иоаннисян О. М. (2011), “О роли архитектуры Первого Болгарского царства в становлении древнерусского зодчества (конец X в.)”, в *Труды Государственного Эрмитажа. Балканский сборник*, Т. 57, Санкт-Петербург, с. 31–76.

Іоаннісія О. М., Черненко Е. Е. (2017), “Спасо-Преображенський собор в Чернігові в світлі останніх архітектурно-археологічних досліджень”, *Ruthenica*, XIV, Київ, с. 104–55.

Івакін Г., Іоаннісія О. (2010), “Мурована архітектура”, в Г. Скрипник (ред.), *Історія українського мистецтва: у 5 т., т. 2: Мистецтво середніх віків*, НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, Київ, с. 457–524.

Каргер М. К. (1958), *Древний Киев*, т. 1, Издательство Акад. наук СССР, Москва; Ленинград.

Коваль В. Ю. (2010), *Керамика Востока на Руси. Конец IX – XVII века*, Наука, Москва.

Коваль В. Ю. (2012), “Візантійські амфори (магарики) в Південній Русі”, в Я. І. Морозова (ред.), *1000 років Візантійської торгівлі (V–XV століття)*, Бібліотека Vita antiqua, Чальцев, Київ, с. 7–42.

Кропоткин В. В. (1967), *Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры*, Наука, Москва.

Кулешов В. С. (2015), “Хронология обращения исламских монет в Восточной Европе (конец IX – XI вв.)”, *Нумизматические чтения ГИМ*, с. 73–6.

Кулешов В. С. (2018), “Нумизматическая хронология эпохи викингов: опыт, современное состояние, проблемы и перспективы”, в Е. А. Рыбина, Н. В. Ениосова (ред.), *Археология Древней Руси: актуальные проблемы и открытия*, Москва, с. 97–102.

Курбатов Г. Л., Фролов Э. Д. та Фроянов И. Я. (1988), *Христианство: Античность, Византия, Древняя Русь*, Ленинградский университет, Ленинград.

Лихачев Н. П. (1928), *Материалы для истории византийской и русской сфрагистики*, вып. 1-(2), Издательство Акад. наук СССР, Ленинград.

Марков А. К. (1910), *Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических)*, Типография Императорской Академии Наук, Санкт-Петербург.

Меч и златник (2012): к 1150-летию зарождения древнерусского государства. Каталог выставки / Д. В. Журавлев, В. В. Мурашева (ред.). Кучково поле, Москва.

Оболенский Д. (1998), *Византийское содружество наций: Шесть византийских портретов*, Янус-К, Москва.

Панова Т. Д. (2004), *Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI–XVI веков*, Радунца, Москва.

Пентковский А. М. (2014), «“Охрид на Руси”: древнерусские богослужебные книги как источник...», в *Зборник на трудови, Скопје*, с. 43–64.

Пескова А. А., Корзухина Г. В. (2003), *Древнерусские энколпионы: Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв.*, Труды ИИМК РАН, вып. 7, Санкт-Петербург.

Пуцко В. Г. (1986), “Мраморный саркофаг Ярослава Мудрого”, *Byzantinobulgarica*, № 8, с. 287–312.

Раппопорт П. (1994), *Строительное производство Древней Руси X–XIII вв.*, Наука, Санкт-Петербург.

Сагайдак М. (2010), Дерев’яні житла, в Г. Скрипник (ред.) *Історія українського мистецтва у 5 т.*, Т. 2: Мистецтво середніх віків, Київ, с. 441–56.

Сахаров А. Н. (1980), *Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в.*, Мысль, Москва.

Сахаров А. Н. (1982), *Дипломатия Святослава, Международные отношения*, Москва.

Седов В. В. (1988), “Об одной группе древнерусских крестов”, в Б. А. Тимошук (ред.) *Древности славян и Руси*, Наука, Москва, с. 63–7.

Седов В. В. (1993), Распространение христианства в Древней Руси. *Краткие сообщения института археологии*, 208, с. 3–10.

Толочко П. П. (2011), *Власть в Древней Руси. X–XIII века*, Алетейя, Санкт-Петербург.

Томашевський А. П., Павленко С. В. (2008), “Городец: Комплекс археологічних пам’яток біля с. Городец Овруцького р-ну Житомирської області”, в *Стародавній Іскоростень і слов’янські гради*, ІА НАНУ, Коростень, с. 156–96.

Ульяновский В. (2013), «Новая булла Феофано Музалон и записка “архонтессы России”: почти крамольные заметки историка на сфрагистичну тему», *Сфрагистичний щорічник*, № 4, с. 54–87.

Фасмер Р. Р. (1933), “Об издании новой топографии находок куфических монет в Восточной Европе”, *Известия Академии наук СССР. Отделение общественных наук*, № 6–7, с. 473–84.

Цукерман К. (2018), “1108 лет русского присутствия в Латакии”, *Восточная Европа в древности и средневековье. XXX юби-*

лейные чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Па-
шута (Москва, 17–20 апреля 2018 г.), Москва, с. 327–34.

Черненко О. (2024), “Акустичні вази середньовіччя і голо-
сники чернігівських храмів”, *Археологія і давня історія України*,
3 (52), с. 13–27.

Черненко О. Є., Новик Т. Г., Бондар О. М. (2015), “Досліджен-
ня на території Єлецького Свято-Успенського монастиря у Черні-
гові”, в Ю. Болтрик (ред.), *Археологічні дослідження в Україні*
2014, Стародавній Світ, Київ, с. 303–4.

Чуракова А. Ю. (2017), «Подвески-кресты “скандинавского
типа” в контексте погребальной культуры Древней Руси XI–
XII вв.», в Н. И. Платонова (ред.), *Élite ou Égalité... Северная
Русь и культурные трансформации в Европе VII–XII вв.*, Изда-
тельский дом “Бранко”, Санкт-Петербург, с. 159–77.

Шевцов А. О. (2018), “Коллекции византийских монет Гнёз-
дова и Киева в контексте контактов Руси и Византии в IX–XI вв.”,
в *Гнёздовский археологический комплекс: Материалы и исследо-
вания*, вып. 1 (Труды ГИМ, т. 210), Москва, с. 483–542.

Шевцов А. О. (2022), “Пути поступления византийских сере-
бряных монет на территорию Древней Руси”, *Археология и исто-
рия Пскова и Псковской земли*, № 32, Москва – Псков, с. 296–308.

Щапов Я. Н. (1989), *Государство и церковь Древней Руси
X–XIII вв.*, Наука, Москва.

Янин В. Л. (1956), *Денежно-весовые системы русского сред-
невековья: домонгольский период*, Издательство Московского уни-
верситета, Москва.

Янин В. Л. (1970), *Актовые печати Древней Руси X–XV вв.: в
2 т., Т. 1: Печати X – начала XIII вв.*, Наука, Москва.

Янин В. Л. (2009), *Денежно-весовые системы домонгольской
Руси и очерки истории денежной системы средневекового Нов-
города*, Языки славянских культур, Москва.

Androshchuk F. O. (2013), *Vikings in the East: Essays on the Con-
tacts on the Road to Byzantium*, Uppsala University, Uppsala.

Androshchuk F. O. (2016), *Images of Power: Byzantium and Nor-
dic Coinage, c. 995–1035*, Kyiv.

Barvenova A. and Lavysk K. (2012), “Burial practices in Byzan-
tine Greece: archaeological evidence and methodological problems

for its interpretation” in M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska (eds), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe Archaeological and Historical Evidence*, Vol. 1: U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej/Frühzeit ostmitteleuropas, Kraków, Leipzig, Rzeszów and Warszawa, pp. 377–428.

Bouras Ch. (1981), “City and Village. Urban Design and Architecture”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 31/2, pp. 611–53.

Chernenko O. (2022), “Chernihiv in the 10th Century”, in S. Stepanenko (ed.), *A Viking Century: Chernihiv Area from 900 to 1000 AD. Occasional Monographs*, Hlib Ivakin Memorial Series 6, Paris, pp. 47–102.

Cool H. E. M. (2006), *Eating and Drinking in Roman Britain*, Cambridge University Press, Cambridge.

Dimitrov D. V. and Popov S. (2021), “Psychological Warfare Techniques in the Rus’–Byzantine War of 970–971”, *Plovdiv Historical Forum*, No. 1, pp. 20–42.

Fylypchuk O. (2014), “Harald Sigurdsson and the Russo-Byzantine War of 1043”, *Slovene*, Vol. 3, No. 1, pp. 105–20.

Galadza R. (2004), “The Evolution of Funerals for Monks in the Byzantine Realm: From the Tenth to the Sixteenth Century”, *Orientalia christiana periodica*, Vol. 70, No. 2, pp. 225–57.

Günsenin N. (1989), “Recherches sur les amphores Byzantines dans les musees Turcs” in V. Deroche, J.-M. Spieser (eds), *Recherches sur la ceramique Byzantine*, BCH-Suppl 18, Paris, pp. 268–76.

Günsenin N. (1990), *Les amphores Byzantines (Xe–XIIIè, siècles): Typologie, production, circulation d’après les collections Turques*, (Unpublished Pd.D. diss.), University of Paris, Sorbonne.

Günsenin N. (2018), “La typologie des amphores Günsenin. Une mise au point nouvelle”, *Anatolia Antiqua*, 26, pp. 89–124.

Greenhalgh M. (2009), *Marble Past, Monumental Present: Building with Antiquities in the Mediaeval Mediterranean*, The Medieval Mediterranean: Peoples, Economies and Cultures, 400–1500, 80, Brill, Leiden and Boston.

Griffin S. (2019), *The Liturgical Past in Byzantium and Early Rus*, Cambridge University Press, Cambridge.

Harding D. W. (2004), *The Iron Age in Northern Britain: Celts and Romans, Natives and Invaders*, Routledge, London.

Jankowiak M. (2013), “Two Systems of Trade in the Western Slavic Lands in the Tenth Century”, in *Economies, Monetisation and Society in West Slavic Lands 800–1200*, Warsaw, pp. 137–48.

Jankowiak M. (2020), “Dirham Flows into Northern and Eastern Europe and the Rhythms of the Slave Trade with the Islamic World”, in J. Gruszczyński, M. Jankowiak and J. Shepard (eds), *Viking-Age Trade: Silver, Slaves and Gotland*, Abingdon.

Macridy T. (1964), *The Monastery of Lips and the Burials of the Palaeologi*, Dumbarton Oaks Papers, Vol. 18: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, Washington DC.

Majeska G. P. (2013), “Byzantine Culture in Russia: Doesn’t it Lose Something in Translation?”, in O. Delouis et al. (eds), *Héritages de Byzance en Europe du Sud-Est à l’époque moderne et contemporaine*, Athens.

McGrath S. (1995), “The battles of Dorostolon (971): Rhetoric and reality”. in T. S. Miller and J. Nesbitt (eds), *Peace and War in Byzantium: Essays in Honor of George T. Dennis*, Washington DC, pp. 152–64.

Mikheienko K. (2021), “Directions of the Old Rus Church Architecture Development of the 12th – the First Third of the 13th Century”, *Anastasis*, Vol. 8, No. 1, pp. 65–90. DOI: <https://doi.org/10.35218/armca.2021.1.04>

Nye J. S. (1990), *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*. Basic Books, New York.

Norman Sicily Project (2021), “The Hard vs. Soft Power of Medieval Monasticism: A Comparison with English Data”, available at: <https://www.normansicily.org/en/resources/engage/opportunity-for-data-comparison/>

Obolensky D. (1971), *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453*, Weidenfeld and Nicolson, London.

Oikonomidés N. (1985), *Byzantine lead seals*, Dumbarton Oaks, Washington DC.

Ousterhout R. G. (1997), “Secular Architecture”, in H. C. Evans and W. D. Wixom (eds), *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843–1261*, Metropolitan Museum of Art; Distributed by H. N. Abrams, New York, pp. 192–9.

Ousterhout R. G. (2013), “Houses, Markets, and Baths: Secular Architecture in Byzantium”, in A. Drandaki and D. Papanikola-Bakirt-

zi (eds), *Heaven and Earth: Art of Byzantium from Greek Collections*, Washington; Athens, pp. 211–3.

Ousterhout R. G. (2019), *Eastern Medieval Architecture: The Building Traditions of Byzantium and Neighboring Lands*, Oxford University Press, Oxford.

Perring D. (2002), *The Roman House in Britain*, Routledge, London.

Sagaydak M. (2006), Building Archaeology of the Secular Architecture of the 10th–11th Cent. Kyivan Rus' Town. Proceedings of Second International Congress on Construction History. Cambridge University, 3, pp. 2759–76.

Sinkević I. (2000), *The Church of St. Panteleimon at Nerezi: Architecture, Programme, Patronage*, Reichert, Wiesbaden.

Sheehan J. (2020), “Viking-Age Bullion from Southern Scandinavia and the Baltic Region in Ireland”, in S. Sindbæk and M. Vedeler (eds), *Viking-Age Trade*, Abingdon, pp. 415–33.

Shepard J. (2004), “Dimitri Dimitrievich Obolensky 1918–2001”, *Proceedings of the British Academy*, Vol. 124, pp. 243–66.

Shepard J. (2023), “Review of C. Katona, Vikings of the Steppe. Scandinavians, Rus', and the Turkic World (c. 750–1050) (London 2022)”, *Hungarian Archaeology*. Available at: <https://www.hungarianarchaeology.hu/egyedi-tartalom/recenzio-katona-csete-vikings-of-the-steppe-scandinavians-rus-and-the-turkic-world-c-750-1050-london-routledge-2022/>

Staecker J. (1999), *Rex regum et dominus dominorum: Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*, Stockholm.

Stepanenko S. (2022), “Dating, Vikings and Slavicisation: Fortified Sites and Barrow Cemeteries near Chernihiv”, in S. Stepanenko (ed.), *A Viking Century: Chernihiv Area from 900 to 1000 AD. Occasional Monographs*, Hlib Ivakin Memorial Series 6, Paris.

Thomas H. M. (2021), *Power and Pleasure: Court Life under King John, 1199–1216*, Oxford University Press, Oxford.

Thomas J. P. (1987), *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC.

Vasiliev A. A. (1946), “The Russian Attack on Constantinople in 860”, *Medieval Academy of America* [venue/pp. not supplied].

White M. (2023), “Leo VI and the Transformation of Byzantine Strategic Thinking about the Rus’”, in D. Summer and L. Teteriatnikov (eds), *Medieval Rus’ and Early Modern Russia*, London, pp. 3–14.

White M. (2024), “The Byzantine ‘Charm Defensive’ and the Rus’”, in J. Shepard and F. Condie (eds), *The Making of the Eastern Vikings: Rus’ and Varangians in the Middle Ages*, Turnhout, pp. 47–62.

Zelenko S. (2022), “Amphorae from Shestovytsia”, in S. Stepanenko (ed.), *A Viking Century: Chernihiv Area from 900 to 1000 AD. Occasional Monographs. Hlib Ivakin Memorial Series 6*, Paris, pp. 549–60.

Zuckerman C. (2015), “On the Byzantine Dromon (with a Special Regard to De Cerimoniis II, 44–45)”, *Revue des Études Byzantines*, Vol. 73, pp. 57–98.

REFERENCES

Alforov O. A. (2012), “Molivdovuly kyivs’kykh knyaziv druhoi polovyny XI – kintsya XII stolittia (za materialamy sfragistychnoi kolektsii O. Sheremet’yeva)”, *Sfragistychnyi shchorichnyk*, Vol. II, pp. 5–74. (In Ukrainian).

Alforov O. A. (2013), “Zhinochi pechatky Kyivs’koyi Rusi”, *Spetsial’ni istorychni dystsypliny: pytannya teorii ta metodyky. Zbirka naukovykh prats’*, No. 22–23, NAN Ukrainy, Instytut istoriyi Ukrainy, Kyiv, pp. 488–502. (In Ukrainian).

Arkhypova Ye. (2010), “Kul’tovi rechi z kamenyu i kistky”, in H. Skrypnyk (red.), *Istoriia ukrainskoho mystetstva: u 5 t.*, Vol. 2: *Mystetstvo serednikh vikiv*, NAN Ukrainy, IMFE im. M. T. Rylskoho, pp. 287–308. (In Ukrainian).

Arkhypova Ye. I. (2015), “Sarkofah Volodymyra Svyatoslavycha: istoriya poshukiv i atrybutsiya”, *Opus mixtum*, No. 3, pp. 7–27. (In Ukrainian).

Arkhypova Ye. I. (2016), “Sarkofah Yaroslava Mudroho – pam’yatka istoriyi ta mystetstva”, *Studiyi mystetstvovoznavchi*, No. 2 (54): *Obrazotvorche ta dekorativno-uzhytkove mystetstvo*. Arkhitektura, pp. 14–26. (In Ukrainian).

Arkhypova Ye. (2019), “Bronzovi svitylnyky Desyatynnoyi tserkvy v Kyievi”, *Opus Mixtum*, No. 7, Kyiv, pp. 16–29. (In Ukrainian).

Arkhypova Ye. (2021), *Ikonky X–XIII stolit’z kamenyu, kistky ta keramiky z Ukrainy. Kataloh*, Kyiv. (In Ukrainian).

Bauer N. P. (2014), *Istoriya drevnerusskikh denezhnykh sistem IX v. – 1535 g.*, edited by P. G. Gaydukov, OOO “Russkoe slovo – uchebnik”, Moscow. (In Russian).

Zheltoy M. S. (2012), “Chiny vecherni i utreni v drevnerusskikh sluzhebnykh studiysoy epokhi”, *Bogoslovskie trudy*, Vol. 43–44, p. 443. (In Russian).

Enukov V. V. (2005), *Slavyane do Ryurikovichyey*, Kurskiy kray, Kursk. (In Russian).

Ivakin G. and Ioannisyan O. (2010), “Stroitelite na Desyatinnata tsarkva v Kiev”, in *Otrazheniya na vyarata: Khristiysanska arkhitektura i izkustva IV–XV v.*, Varna and Byala, pp. 37–40. (In Bulgarian).

Ioannisyan O. M. (2011), “O roli arkhitektury Pervogo Bolgarskogo tsarstva v stanovlenii drevnerusskogo zodchestva (konets X v.)”, in *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha. Balkanskiy sbornik*, Vol. 57, Saint Petersburg, pp. 31–76. (In Russian).

Ioannisân O. M. and Chernenko E. E. (2017), “Spaso-Preobraženskij sobor v Černigove v svete poslednih arhitekturno-arheologičeskikh issledovanij”, *Ruthenica*, XIV, Kyiv, pp. 104–55. (In Russian).

Ivakin H. and Ioannisian O. (2010), “Murovana arkhitektura”, in H. Skrypnyk (ed.), *Istoriya ukrajins'koho mystetstva*, Vol. 2: Mystetstvo serednykh vikiv, NAN Ukrayiny; IMFE im. M. T. Ryl's'koho, Kyiv, pp. 457–524. (In Ukrainian).

Karger M. K. (1958), *Drevnij Kiev*, Vol. 1, Izdatel'stvo Akad. nauk SSSR, Moskva; Leningrad. (In Russian).

Koval' V. Yu. (2010), *Keramika Vostoka na Rusi. Konets IX–XVII vekov*, Mysl', Moscow. (In Russian).

Koval' V. Yu. (2012), “Vizantiys'ki amfory (mahariky) v Pivden-niy Rusi”, in Morozova Ya. I. (ed.), *1000 rokiv Vizantiys'koyi torhivli (V–XV stolittya)*, Biblioteka “Vita antiqua”, Chal'tsev, Kyiv, pp. 7–42. (In Ukrainian).

Kropotkin V. V. (1967), *Ekonomicheskie svyazi Vostochnoy Evropy v I tysyacheletii nashey ery*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Kuleshov V. S. (2015), “Khronologiya obrashcheniya islamskikh monet v Vostochnoy Evrope (konets IX – XI vv.)”, *Numizmaticheskie chteniya GIM*, pp. 73–6. (In Russian).

Kuleshov V. S. (2018), “Numizmaticheskaya khronologiya epokhi vikingov: opyt, sovremennoe sostoyanie, problemy i perspektivy”, in Rybina E. A. and Yenisova N. V. (eds), *Arkheologiya Drevney*

Rusi: aktual'nye problemy i otkrytiya, Moscow, pp. 97–102. (In Russian).

Kurbatov G. L., Frolov E. D. and Froyanov I. Ya. (1988), *Khristianstvo: Antichnost', Vizantiya, Drevnyaya Rus'*, Leningradskiy universitet, Leningrad. (In Russian).

Lihačev N. P. (1928), *Materialy dlâ istorii vizantijskoj i russkoj sfragistiki*, Vol. 1-(2), Izdatel'stvo Akad. nauk SSSR, Leningrad. (In Russian).

Markov A. K. (1910), *Topografiya kladov vostochnykh monet (sasanidskikh i kuficheskikh)*, Tipografiya Imperatorskoj Akademii Nauk, Saint Petersburg. (In Russian).

Mech i zlatnik (2012): *k 1150-letiyu zarozhdeniya drevnerusskogo gosudarstva. Katalog vystavki*, D. V. Zhuravlev, V. V. Murasheva (eds). Kuchkovo pole, Moscow. (In Russian).

Obolenskiy D. (1998), *Vizantiyskoye sodruzhestvo natsiy: Shest' vizantiyskikh portretov*, Yanus-K, Moscow. (In Russian).

Panova T. D. (2004), *Tsarstvo smerti. Pogrebal'nyy obryad srednevekovoy Rusi XI–XVI vekov*, Radunytsa, Moscow. (In Russian).

Pentkovskiy A. M. (2014), “‘Okhrid na Rusi’: drevnerusskie bogoslužebnye knigi kak istochnik...”, in *Zbornik na trudovi*, Skopje, pp. 43–64. (In Russian).

Peskova A. A. and Korzukhina G. V. (2003), *Drevnerusskie enkolpiony: Nagrudnye kresty-relikvarii XI–XIII vv.*, Trudy IIMK RAN, Vol. 7, Saint Petersburg. (In Russian).

Putsko V. G. (1986), “Mramornyy sarkofag Yaroslava Mudrogo”, *Byzantinobulgarica*, No. 8, pp. 287–312. (In Russian).

Rappoport P. (1994), *Stroitel'noye proizvodstvo Drevney Rusi X–XIII vv.*, Nauka, Saint Petersburg. (In Russian).

Sagajdak M. (2010), “Derev'yani zhytla”, in H. Skripnik (ed.), *Istoriya ukrayins'koho mystestva*, Vol. 2: *Mystestvo serednikh vikiv*, Kyiv, pp. 441–56. (In Ukrainian).

Sakharov A. N. (1980), *Diplomatiya Drevney Rusi: IX – pervaya polovina X v.*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Sakharov A. N. (1982), *Diplomatiya Svyatoslava*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Sedov B. V. (1988), “Ob odnoj gruppe drevnerusskikh krestov”, in B. A. Timoșuk (ed.), *Drevnosti slavân i Rusi*, Nauka, Moskva, pp. 63–7. (In Russian).

Sedov V. V. (1993), “Rasprostranenie hristianstva v Drevnej Rusi”, *Kratkie soobsheniâ instituta arheologii*, No. 208, pp. 3–10. (In Russian).

Tolochko P. P. (2011), *Vlast' v Drevney Rusi. X–XIII veka*, Saint Petersburg. (In Russian).

Tomashevskiy A. P. and Pavlenko S. V. (2008), “Horodets’: Kompleks arheologichnykh pam’yatok bilya s. Horodets Ovruts’koho r-nu Zhytomyrs’koy oblasti”, in *Starodavniy Iskorosten’ i slov’yans’ki hrady*, IA NANU, Korosten, pp. 156–96. (In Ukrainian).

Ul’yanovskiy V. (2013), “Novaya bulla Feofano Muzalon i zagadka ‘arkhontessy Rossii’: pochti kramol’nye zametki istorika na sfragistichnuyu temu”, *Sfragistichnyi shchorichnyk*, No. 4, pp. 54–87. (In Russian).

Fasmer R. R. (1933), “Ob izdaniy novoy topografii nakhodok kuficheskikh monet v Vostochnoy Evrope”, *Izvestiya Akademii nauk SSSR. Otdelenie obshchestvennykh nauk*, No. 6–7, pp. 473–84. (In Russian).

Tsukerman K. (2018), “1108 let russkogo prisutstviya v Latakiy”, *Vostochnaya Evropa v drevnosti i srednevekov’e. XXX yubileynye chteniya pamyati chlena-korrespondenta AN SSSR V. T. Pashuto (Moscow, 17–20 aprelya 2018 g.)*, Moscow, pp. 327–34. (In Russian).

Chernenko O. (2024), “Akustychni vazy seredn’ovichchya i hoslosnyky chernihivs’kykh khramiv”, *Archaeology and Early History of Ukraine*, No. 3, pp. 13–27. (In Ukrainian).

Chernenko O. Ye., Novyk T. H. and Bondar O. M. (2015), “Doslidzhennya na terytoriyi Yelets’koho Svyato-Uspens’koho monastyrya u Chernihovi”, in Yu. Boltrik (ed.), *Arkheologichni doslidzhennya v Ukrayini 2014*, Starodavniy Svit, Kyiv, pp. 303–4. (In Ukrainian).

Churakova A. Yu. (2017), “Podveski-kresty ‘skandinavskogo tipa’ v kontekste pogrebal’noy kul’tury Drevney Rusi XI–XII vv.”, in N. I. Platonova (ed.) *Élite ou Égalité... Severnaya Rus’ i kul’turnye transformatsii v Evrope VII–XII vv.*, Saint Petersburg: Izdatel’skiy dom “Branko”, pp. 159–77. (In Russian).

Shevtsov A. O. (2018), “Kollektsii vizantiyskikh monet Gnezdova i Kievâ v kontekste kontaktov Rusi i Vizantii v IX–XI vv.”, in *Gnezdovskiy arheologicheskiy kompleks: Materialy i issledovaniya*, Vol. 1 (*Trudy GIM*, Vol. 210), Moscow, pp. 483–542. (In Russian).

Shevtsov A. O. (2022), “Puti postupleniya vizantiyskikh serebryanykh monet na territoriyu Drevney Rusi”, *Arkheologiya i istoriya Pskova i Pskovskoy zemli*, No. 32, Moscow and Pskov, pp. 296–308. (In Russian).

Shchapov Ya. N. (1989), *Gosudarstvo i tserkov' Drevney Rusi X–XIII vv.*, Moscow. (In Russian).

Yanin V. L. (1956), *Denezhno-vesovye sistemy russkogo srednevekov'ya: domongol'skiy period*, Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, Moscow. (In Russian).

Yanin V. L. (1970), *Aktovye pečati Drevney Rusi X–XV vv.: V dvukh tomakh. T. 1. Pečati X – nachala XIII vv.*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Yanin V. L. (2009), *Denezhno-vesovye sistemy domongol'skoy Rusi i ocherki istorii denezhnoy sistemy srednevekovogo Novgoroda*, Yazyki slavyanskikh kul'tur, Moscow. (In Russian).

Androschuk F. O. (2013), *Vikings in the East: Essays on the Contacts on the Road to Byzantium*, Uppsala University, Uppsala.

Androschuk F. O. (2016), *Images of Power: Byzantium and Nordic Coinage, c. 995–1035*, Kyiv.

Barvenova A. and Lavysch K. (2012), ‘Burial practices in Byzantine Greece: archaeological evidence and methodological problems for its interpretation’ in M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Shpehar, M. Hardt, M. P. Kruk, and A. Sulikowska-Gąska (eds), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe Archaeological and Historical Evidence*, Vol. 1: U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej/Frühzeit ostmitteleuropas, Kraków, Leipzig, Rzeszów, Warszawa, pp. 377–428.

Bouras Ch. (1981), “City and Village. Urban Design and Architecture”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 31/2, pp. 611–53.

Chernenko O. (2022), “Chernihiv in the 10th Century”, in S. Stepanenko (ed.), *A Viking Century: Chernihiv Area from 900 to 1000 AD. Occasional Monographs*, Hlib Ivakin Memorial Series 6, Paris, pp. 47–102.

Cool H. E. M. (2006), *Eating and Drinking in Roman Britain*, Cambridge University Press, Cambridge.

Dimitrov D. V. and Popov S. (2021), “Psychological Warfare Techniques in the Rus’–Byzantine War of 970–971”, *Plovdiv Historical Forum*, No. 1, pp. 20–42.

Fylypchuk O. (2014), "Harald Sigurdsson and the Russo-Byzantine War of 1043", *Slovene*, Vol. 3, No. 1, pp. 105–20.

Galadza R. (2004), 'The Evolution of Funerals for Monks in the Byzantine Realm: From the Tenth to the Sixteenth Century', *Orientalia christiana periodica*, Vol. 70, No. 2, pp. 225–57.

Günsenin N. (1989). "Recherches sur les amphores Byzantines dans les musees Turcs" in V. Deroche and J.-M. Spieser (eds), *Recherches sur la ceramique Byzantine*, BCH-Suppl 18, Paris, pp. 268–76.

Günsenin N. (1990). *Les amphores Byzantines (Xe-XIIIè, siècles): Typologie, production, circulation d'après les collections Turques*, (Unpublished Pd.D. diss.), University of Paris, Sorbonne.

Günsenin N. (2018). 'La typologie des amphores Günsenin. Une mise au point nouvelle', *Anatolia Antiqua*, 26, pp. 89–124.

Greenhalgh M. (2009), *Marble Past, Monumental Present: Building with Antiquities in the Mediaeval Mediterranean*, The Medieval Mediterranean: Peoples, Economies and Cultures, 400–1500, 80, Brill, Leiden and Boston.

Griffin S. (2019), *The Liturgical Past in Byzantium and Early Rus*, Cambridge University Press, Cambridge.

Harding D. W. (2004), *The Iron Age in Northern Britain: Celts and Romans, Natives and Invaders*, Routledge, London.

Jankowiak M. (2013), "Two Systems of Trade in the Western Slavic Lands in the Tenth Century", in *Economies, Monetisation and Society in West Slavic Lands 800–1200*, Warsaw, pp. 137–48.

Jankowiak M. (2020), "Dirham Flows into Northern and Eastern Europe and the Rhythms of the Slave Trade with the Islamic World", in J. Gruszczyński, M. Jankowiak and J. Shepard (eds), *Viking-Age Trade: Silver, Slaves and Gotland*, Abingdon.

Macridy, T. 1964. *The Monastery of Lips and the Burials of the Palaeologi*, Dumbarton Oaks Papers, Vol. 18: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, Washington DC.

Majeska G. P. (2013), "Byzantine Culture in Russia: Doesn't it Lose Something in Translation?", in O. Delouis et al. (eds), *Héritages de Byzance en Europe du Sud-Est à l'époque moderne et contemporaine*, Athens, pp. 349–58.

McGrath S. (1995). "The battles of Dorostolon (971): Rhetoric and reality". in T. S. Miller and J. Nesbitt (eds), *Peace and War in*

Byzantium: Essays in Honor of George T. Dennis, Washington DC, pp. 152–64.

Mikheienko K. (2021), “Directions of the Old Rus Church Architecture Development of the 12th – the First Third of the 13th Century”, *Anastasis*, Vol. 8, No. 1, pp. 65–90. DOI: <https://doi.org/10.35218/armca.2021.1.04>

Nye J. S. (1990), *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*. Basic Books, New York.

Norman Sicily Project (2021), “The Hard vs. Soft Power of Medieval Monasticism: A Comparison with English Data”, available at: <https://www.normansicily.org/en/resources/engage/opportunity-for-data-comparison/>

Obolensky D. (1971), *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453*, Weidenfeld and Nicolson, London.

Oikonomides N. (1985), *Byzantine lead seals*, Dumbarton Oaks, Washington DC.

Ousterhout R. G. (1997), “Secular Architecture”, in H. C. Evans and W. D. Wixom (eds), *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843–1261*, Metropolitan Museum of Art; Distributed by H. N. Abrams, New York, pp. 192–9.

Ousterhout R. G. (2013), “Houses, Markets, and Baths: Secular Architecture in Byzantium”, in A. Drandaki and D. Papanikola-Bakirtzi (eds), *Heaven and Earth: Art of Byzantium from Greek Collections*, Washington and Athens, pp. 211–3.

Ousterhout R. G. (2019), *Eastern Medieval Architecture: The Building Traditions of Byzantium and Neighboring Lands*, Oxford University Press, Oxford.

Perring D. (2002), *The Roman House in Britain*, Routledge, London.

Sagaydak M. (2006), “Building Archaeology of the Secular Architecture of the 10th–11th cent. Kyivan Rus’ Town”, in *Proceedings of Second International Congress on Construction History*, Cambridge University, 3, pp. 2759–76.

Sinkević I. (2000). *The Church of St. Panteleimon at Nerezi: Architecture, Programme, Patronage*, Reichert, Wiesbaden.

Sheehan J. (2020), “Viking-Age Bullion from Southern Scandinavia and the Baltic Region in Ireland”, in S. Sindbæk and M. Vedeler (eds), *Viking-Age Trade*, Abingdon, pp. 415–33.

Shepard J. (2004), “Dimitri Dimitrievich Obolensky 1918–2001”, *Proceedings of the British Academy*, Vol. 124, pp. 243–66.

Shepard J. (2023), “Review of C. Katona, Vikings of the Steppe. Scandinavians, Rus’, and the Turkic World (c. 750–1050) (London 2022)”, *Hungarian Archaeology*. Available at: <https://www.hungaria-narchaeology.hu/egyedi-tartalom/recenzio-katona-csete-vikings-of-the-steppe-scandinavians-rus-and-the-turkic-world-c-750-1050-london-routledge-2022/>

Staecker J. (1999), *Rex regum et dominus dominorum: Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*, Stockholm.

Stepanenko S. (2022), “Dating, Vikings and Slavicisation: Fortified Sites and Barrow Cemeteries near Chernihiv”, in S. Stepanenko (ed.), *A Viking Century: Chernihiv Area from 900 to 1000 AD. Occasional Monographs*, Hlib Ivakin Memorial Series 6, Paris.

Thomas H. M. (2021), *Power and Pleasure: Court Life under King John, 1199–1216*, Oxford University Press, Oxford.

Thomas J. P. (1987). *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, Dumbarton Oaks, Washington DC.

Vasiliev A. A. (1946), “The Russian Attack on Constantinople in 860”, *Medieval Academy of America* [venue/pp. not supplied].

White M. (2023), “Leo VI and the Transformation of Byzantine Strategic Thinking about the Rus’”, in D. Summer and L. Teteriatnikov (eds), *Medieval Rus’ and Early Modern Russia*, London, pp. 3–14.

White M. (2024), “The Byzantine ‘Charm Defensive’ and the Rus’”, in J. Shepard and F. Condie (eds), *The Making of the Eastern Vikings: Rus’ and Varangians in the Middle Ages*, Turnhout, pp. 47–62.

Zelenko S. (2022), “Amphorae from Shestovytsia”, in S. Stepanenko (ed.), *A Viking Century: Chernihiv Area from 900 to 1000 AD. Occasional Monographs. Hlib Ivakin Memorial Series 6*, Paris, pp. 549–60.

Zuckerman C. (2015), “On the Byzantine Dromon (with a Special Regard to De Cerimoniis II, 44–45)”, *Revue des Études Byzantines*, Vol. 73, pp. 57–98.

С. Степаненко, О. Є. Черненко

МАГНЕТИЧНА ПРИВАБЛИВІСТЬ: ВПЛИВ ВІЗАНТІЇ НА МАТЕРІАЛЬНУ КУЛЬТУРУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У статті розглядаються різні аспекти впливу Візантійської імперії на матеріальну культуру Київської Русі. Аналізується також, які саме сфери (престиж, протокол чи ритуал) були основними каналами цього впливу. Спираючись на концепцію Джозефа Ная про перевагу привабливості над примусом автори намагаються визначити, у який спосіб вплив політики м'якої сили може знайти вияв в археологічному контексті. Отримані на підставі цього аналізу висновки апробуються на прикладі Київської Русі. Як діагностичні використовуються три класи артефактів візантійського походження, що мають обґрунтовану хронологію та атрибуцію: монети, печатки та амфори. Аналіз засвідчує, що візантійські грошові форми були прийняті Київською Руссю як інструменти статусу та легітимації, а не як засоби обігу. Щодо печаток, то докази вказують на сталий розвиток адміністративних практик, які поступово адаптувалися до місцевих потреб і, отже, свідчать про протокол як провідний фактор впливу. Моделі споживання амфор вказують на перейняття елітних звичок та літургії, які підсилювали соціальні відмінності та церковну владу. Загалом можна дійти висновку про поетапне та вибіркове сприйняття Київською Руссю візантійських моделей. Престиж імперії сприяв їхньому поширенню серед представників панівних груп, а повторювані ритуали нормалізували їх у повсякденному та сакральному контексті. Еліти Русі не були пасивними одержувачами. Вони курували, комбінували та локалізували те, що запозичували, перетворюючи візантійську привабливість на ресурси для власного зміцнення влади. Отже, лінза м'якої сили проявляє як масштаби, так і межі візантійського впливу, виявляючи його як реальний та значущий, але опосередкований місцевою регіональною різноманітністю та мінливими політичними цілями.

Ключові слова: Візантійська імперія, Київська Русь, м'яка сила, амфори, візантійські монети, ісламські монети, печатки Київської Русі

Стаття надійшла до редакції 19.09.2025